

Новенькі машини миготіли перед ним своїм блиском, переливалися під весняним сонцем чорним і червоним кольором — горіли.

На останньому вагоні їхав їх знайомий радгосповець... Він знов упізнав Ларіона.

— А все ж п'ятнадцять недовиконали... Швидше присилайте, — крикнув він.

— Диви, — сказав Ларіон не то докірливо, не то похваляючи, — чого він лається?

Хведько лише засміявся й прижмурився до весняного сонця.

Потяг, вигинаючи червоні боки, вже щедав за синіми від вечірнього сонця корпусами заводу, а на останньому вагоні хтось все ще вимахував сивою селянською шапкою...

І Те, що досі носилося в повітрі настирливо хвилюючими, турботливо-полохливими чутками, стадо, нарешті, реальністю, ясною, незаперечною, для всіх очевидною, для всіх гостро відчутною реальністю.

Коли ще місяць, навіть тиждень, навіть ще кілька днів тому дехто втішав себе надіями, що це може ще минеться, не торкнеться їхнього міста, принаймні їхньої установи, буде якщо не скасовано, то хоча одложено на довгий час, може на майбутній рік, то тепер всі ці надії зівяли раптово й внівець, як листя соромливої мімози під подувом першого морозного вітру.

Жадних сумнівів, ніякісіньких надій — чистку в установі таки оголошено. Про це говорить сьогоднішнє число місцевої газети, про це розповідають крамарі на вулицях, про це красномовно галасують плякати, вивішені у вестібюлі на сходах і в коридорах установи з такими категоричними, з такими вразливими, непримиренно чіткими лозунгами: „Вичистимо сміття з нашої установи й зміцнимо її

Ф І Н А Л

ГОРДІЙ КОЦЮБА

працездатність". „Геть з наших рядів усіх негідників, явних і тайних представників класового ворога, що дезорганізують наш тил, підривають міць пролетарської держави“, „Виведемо на світло денне, непаманських агентів, глитайських підлабунників, усіх наймитів капіталістичних акул, що точать молоде тіло радянської влади“, і тому інше і тому подібне.

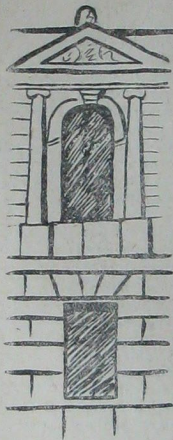
Ще вчора зранку, навіть увечорі тут на сходах і в коридорах, чисто пофарбованих спокійно-затишними кольорами, нічого не було, окрім самотньої афіші про гастрольні вистави російської оперети, а сьогодні? сьогодні куди не глянеш — скрізь зачепшися оком за якийсь плякат. Чиясь владна рука, раптово, як та невидимка, розквітчала ними так рясно будинок, розвіяла всі приховані надії.

Жадних вагань, ніяких одстрочок. Все ясне і безсумнівне. Ба, навіть день чистки вже призначено і вивішено скриньку біля в'їзду і з закликом: „громадяни! опускайте заяви на негідних співробітників“.

Тому сьогодні в установі такий незвичний, приголомшений, трохи зажурений, трохи нашорошений настрій.

Не чути розмов про останню виставу „Мариці“, ні про черговий виступ у ній відомої, всіма коханої столичної гастрольорші, незрівняної душки Нелі Світлан, ніхто не висловлював скарг на труднощі буденного життя, труднощі з хлібом і маслом, як це бувало в інші дні, ніхто не висловлював і своїх міркувань, що до причин цих труднощів, не подавав і думок, як цю справу можна б поліпшити. Елегійно-осіння туга, раптово взявшись в цей соняшний, блакитно-ніжний серпневий ранок, лягла на конторках, на бюрох і обличчях, заповнила ніби собою всі кімнати й високу, ясну, з чисто вибіленими стінами залу установи, колишнього банківського будинку.

Тому то непокійні, тоскні зори, притишені, уривчасті, строго ділові розмови, неприродні, фальшиво-неприємні посмішки й задумлива тривога в очах.

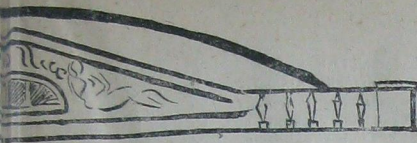

В кожного ж бо з цих фінвідділових співробітників зродилася похлиха думка: „чи не я?“ кожен пригадав своє минуле й сьогочасне, своїх родичів і знайомих, свої вчинки роботу. В кожного зірвалося запитання: „Як то воно буде? Чи не сказав де зайвого слова, чи не зробив де чогось необачного, чи не скомпромітував себе якимсь вчинком?“

Тому то і Сидір Іванович Гудзик, цей відповідальний співробітник установи, під вражінням загального настрою, свідомий важливості тих подій, що незабаром мусіли відбутися в установі, те ж замислився над собою, над своїм життям.

Як і всі інші, він швидко й легко, мов на казкових крилах чудо-птаха бистро промайнув через всі тридцять п'ять весен свого життя, туди і назад, спiniaючись на окремих датах і епізодах, то ще ясных, то примерклих, уже затулятих туманою заслоною скороминушого часу.

Пригадуючи позитивні й негативні сторони, ті і інші вчинки, він за професійною звичкістю робив ніби підсумки, підводив балянс. Виходило ніби не погано. Особливо революційних заслуг, може він і не має, проте і чогось поганого, що можна було б закинути йому на карб те ж ніби не має.

Ну що бо справді можуть сказати про нього? Що можуть поставити йому за провину? До чого можна присікнутися?

Сидір Іванович знову перенісся за тридцять п'ять весен свого життя, торкнувшись перш за все свого родоводу.

Він не з дворян, не від цього трухлявого походить коріння, що постачало для старого режиму усяких привілейованих ледарів. Він і не з духовного роду, що довгі роки дурманив народ, як тим опіумом, ладаном та кропилом. Хоч це, тоб то походження, каже інструкція для чистки, і не повинно мати значіння на вирішення долі, а втім все таки хвалити бога, що з тими дворянами та попами не має нічого спільного, все таки краще, що в його жилах тече так би сказати потомствена трудова кров.

Правда його походження, власне соціальне становище його батьків трохи не таке може, як би зараз хотілось, — не чисто робітниче, але все таки... Його бабуся по матері вийшла з миргородських селян. Це він добре знає, вона ж бо завжди, як розповідала йому казок, згадувала Диканьку і Сорочинці, з їхніми пряниками медяниками, та бубликами - вергунами і з тими чудернацькими ярмарками, що ними так вславився Микола Васильович Гоголь. Тай не

тільки по бабиній лінії носить в собі трудову кров, а має її і по дідовій. Дід його був наймитом, справжнісіньким наймитом у купчихи Чичітки, а батько його — тут на досі ясному чолі Сидора Івановича поклатася зрадлива зморшка, — батько його правда, збився був трохи на іншу дорогу, — мав собі різниці. І треба ж було встрявати йому в це брудне діло. А втім, — розправив лоба, Сидір Іванович, що поганого в тому? Хіба він був справжнім купцем, як той Бродський, або Жмудський, що мільйонами вертіли, як якимись п'ятачками й мали такого краму, такого добра, що не перерахуєш, не надивишся. Де там! Паршивеньку крамницю мав у невеличому місті, тай перебивавсь з квасу на воду. Звісно, краще б її зовсім не мати було. А проте, хто іще знає, чи був він власником тих різниць, чи просто прикажчиком тих же багатіїв Чичіток.

Отже, й виходить, що, він Сидір Іванович, як що не зовсім пролетарського, не чистого, власне пролетарського походження, то без сумніву трудового, близького до пролетарського.

Зробивши цей висновок, Сидір Іванович відхнув полегшено і навіть сміливо, широко розкритими очима пробіг по стурбованих обличчях співробітників.

Переконавшись, що з боку походження йому особливо ніщо не загрожує, він взявся навіть за роботу, але швидко підвів очі, — замислився.

Що трудової крові — то це добре, це безперечно добре, щоб там не говорилося в інструкції, але цього ще замало, це ще не все. „А що ти сам за один? — поспитають, звісно, у нього на комісії, — „покажи, но, своє обличчя“. Що ти на це відповіси?

Сидір Іванович знову стрибнув у минувшину, де, мов у тумані, в неясних образах ховалися перші спогади, перші враження з його дитинства.

Що свиней він не пас і в череду за скотиною не ходив, і в батраках ніде не служив, це він добре знає. Що не служив, то не служив, похвалитися не

зможє, але й за прилавком у крамниці, про це сміливо може заявити, ніколи не стояв і будьякого інтересу до неї не виявляв. Він вчився, скільки себе знає, бо який же батько бажає зла своїй дитині?

Отож, хоч і які там достатки були в батьків, а все таки віддали його в школу. І то сказати, не в якусь там дворянську гімназію, чи в семінарію, а в демократичну торгову школу.

Звісно, він здобув таки й вищу освіту, закінчив комерційний інститут, але чи є в цьому щось поганого? Розуміється нічого! Хіба ж мало вийшло революціонерів із комерційного інституту. І взагалі, хіба для совіцької власті не корисніше мати з нього досвідченого, чесного фахівця, ніж приміром неписьменного наймита?

Тут Сидір Іванович задоволено пригадав перші роки своєї практичної діяльності.

От уже дванадцять років, як він працює на рянській службі. З перших днів, по закінченні інституту, він поніс свої знання на службу революції. Він не закопав у землю набутих таланів, як ті біблейські фарисеї, не поніс їх на службу капіталістам, а віддав народові. Ще тоді, коли більшість фахівців саботувала владу, галасувала про неминучий голод і неминучу загибель більшовиків, ще тоді він став рішуче на їхній бік, пішов працювати в земвідділ за бухгалтера. І стільки із за того перетерпів! „Сидоре! Сидоре! — присікався не раз батько, — хіба ж для того я тебе вчив, щоб ти якшався з тими грабіжниками, з харцизяками, хіба ж для того останні копійки витрачав, щоб ти став робити більшовикам на руку? Опамятайся, бо лихо тобі буде!“ „Сидоре! Сидоре! — дорікала й мати зі сльозами, дорікала і вмовляла: „Не кидай, синку, тіні на батька, на матір, не зв'язуйся з більшовиками, не порть свого ймення, воно ще може пригодитися, бо знаєш, власть ще може перемінитися. Отож поріднися б тоді з Чичітками, взяв би собі Дору і став

би людиною на все місто. Он і старий Чичітка цього не цурається, не то що не цурається, а сам натякає". Але він не піддався на ці спокуси. В нього вистарчило революційної сили й мужності не потурати на батьків, не зважати на їхні загрози й нарікання. Він сміливо віддав своє життя більшовикам. Дванадцять років ще тому! Хто має такий великий досвід в роботі? Хто з їхньої установи може похвалитися таким довгим радянським стажем? Хто має стільки заслуженого права називатись червоним радянським фахівцем, як він?

Звичайно, як подивитись на це з вузького погляду, з погляду сьогодення, його вчинки можуть видатися декому і не зовсім героїчними. Справді. Зараз же кожен хоче працювати на радянській службі, кожен хоче стати червоним фахівцем. Але з історичного погляду, то був не аби який крок. Піти на службу в продком, до більшовиків, коли навколо точилися повстання, коли не знати було чим це все закінчиться, коли рідня виступала проти нього, це не аби що, не аби яка заслуга.

По цьому Сидір Іванович з деякою стриманістю подумав, і про інші свої "заслуги", про свою революційну свідомість. Як наступали денікінці на місто, він вирішив був виїхати разом з більшовиками й лишився лише завдяки якійсь випадковості. А лишившись жив довгий час майже цілком конспіративно, не показувавсь на вулицях, особливо в день, не відвідував навіть знайомих. А трохи пізніше, те ж за денікінців, переховував у себе навіть більшовика, мужа його двоюрідної сестри, дозволивши йому переночувати з нею в його квартирі.

Про це, правда, розмірковував далі Сидір Іванович він може й не буде говорити на чистісі, це йому лише так мимохіть пригадалось, але все це знову ж яскраво підкреслює його переконання і симпатії. Він не те, що, приміром, царський служака з палати, або казначейства, що йому все одно де і кому служити

і не якийсь там молокосос, що без року неділю працює в установі і не знає що, і до чого. Він, хвалити бога, не те, і не те.

І Сидір Іванович погоршливо пробіг очима по розгублених обличчях службовців, ніби запитуючи, в кого єсть такий поважний стаж, як у нього? Хто має таке героїчне минуле?

Минуле?

Тут Сидір Іванович мимохіть спинився на останніх роках життя, на останній своїй практичній діяльності. Звісно сьогоденне життя надто буденне. Воно увійшло, так би мовити, в свої береги, як та вода, що буйно розлившись по весінній повіді, потім спокійно побігла в своїх берегах. Сьогоденне життя надто обмежує людські натури, не дає власне приводу для виявлення героїчних здібностей. Сьогодні тільки й розмов про звичайну працю. Праця службовця та його клясова свідомість — ось що має оснівне значення у вирішенні долі службовця, — пригадав він знову інструкцію про чистку. Покажи, мовляв, що ти вмієш, та як працюєш, а тоді ми скажемо, чого ти вартий. Та як праця, то й праця.

Бо що йому можна закинути з цього боку? Ледарство? недбальство? може бюрократизм? Так кому ж невідомо із службовців його віддана робота? Хто завжди так своєчасно, без будьякого запізнення з'являється на службу й лишає установу не раніше, як проб'є встановлена година. Чи була негода, пронизлива вогкість і мжичка, чи скаженів вітер на вулицях і било тридцятиградусним морозом, коли добрий хазяїн і собаки не випускає з двору, він все таки акуратно приходив на службу. Хто має так небагато пропущених на рік робітних днів? Він усі їх пригадує. Першої пречистої, коли їздив у сусіднє село до храму, Різдво по-старому та день свого ангела. Тільки й того. І то не тому, що він додержується релігійних забобів, боронь боже, він більше атеїст. Що ні, то ні. Непереможні обставини, форс-

мажорні причини трапились — він хворів, як своєчасно про це заявляв у місцевком. Він же не якийсь там старорежимний службовець, що нічого не знає, окрім своїх годин, він теж активний громадянин, член товариства Осовіяхему, Мопр'у і „Геть неписьменність“, свідомий член радянської суспільності. Ні він не такий, як дехто із службовців установи, що про них уже згадується в стінгазеті й досить одверто розповідається в установі, як про порушників класової лінії.

Порушників класової лінії? На цьому слові, у спокійних очах Сидора Івановича поклалась було тривожна рисочка.

Його спокій порушив спогад про одну історійку з його службової практики, історійку, що її старанно досі обминав, як старанно і заховував навіть від найближчих людей. Зі згадкою про ту історійку йому неприємно засвербіло в носі, защеміло і на серці. Він стурбовано провів очима по обличчях службовців ніби придивляючись, чи не догадується хто про неї, чи не викрие її саме тепер.

Але обміркувавши обстанову, за якої вона трапилась, він швидко опанував своїм настроєм. Ніхто про неї таки не знає і певно вже не знатиме. Чого ж йому хвилюватися, чого побоюватись? Це ж трапилось уже давненько, коли він був ще фінінспектором.

Звісно про неї знає Чичітчина Дора, але ж вона зацікавлена в збереженні таємничості не менш ніж він. Ото ж жадних підозр для сторонніх людей, жадних підстав для викриття.

По цих заспокойливих висновках, Сидір Іванович взявся ретельно працювати. Він заклопотано, з удаваною байдужістю до близьких подій, порпався у паперах, у книгах, у податкових деклараціях і анкетах. І лише в ряди-годи, коли та історійка мимохить все таки тривожила його серце, він зводив очі до сусіди.

— Значить чистимось,— Петре Григоровичу? — говорив він таким тоном, що його це цікавить не більше, як звичайна, як буденна пригода в установі.

— Та вже ж чиститимось,— відповідав надтріснутим голосом сусіда, перебуваючи все ще під напливом спогадів і думок.

— Цікаво, як воно буде? Чи кого й вичистять,— підморгував оком Сидір Іванович і побачивши, що сусіда розгублено знижує плечима, додавав стримано.— А по моему нічого путнього з цього не вийде, один тільки клопіт.

Коли годинникова стрілка повернула на 4, Сидір Іванович відчув лоскотну гру смакових почуттів і подумав про обід і дружину, що певно чекає на нього з маленькою Розочкою. Замкнувши папери, він став збиратись додому, але на сходах стрівув його кур'єр і подав йому запечатаного листа, додавши, що якась жінка занесла його недавно.

— Від кого це? — проговорив здивований Сидір Іванович, й розірвавши конверта, не без цікавості, пробіг кілька рядків записки.

„Високошановний Сидоре Івановичу. Пробачте, що я Вас турбую. Але в мене є одна важлива й негайна справа, про яку я хочу поговорити обов'язково з Вами, тільки з Вами. Зайдіть же, будь ласка, до мене і як найскоріше. Добре було б, коли б сьогодні. Ваша Дора Чичітка“.

Прочитавши листа, Сидір Іванович швидко, з накупленими бровами, засунув його в кишеню піджака. Перш за все, він подумав, як це несвоечасно і небережно посилати йому листа саме тепер. Випадково може потрапити до чужих рук, і тоді подумують, що в нього є якісь зв'язки з цією особою і чого доброго докопаються і до тієї історії. Подруге, що то в неї за справа знайшлася, він же ж давно з нею не зустрічався і, нарешті, що то за фамільярність така: „ваша Дора“, коли з нею нічого спільного зараз не має.

Він подумав, що краще буде зовсім не заходити до неї, принаймні, хоч до закінчення чистки. Це буде найобережніше і найдоцільніше. Певно ж в неї дрібничка якась трапилась, що з нею може і заждати деякий час.

Так розмірковуючи, він наближався уже до дому. Затишна тиша провінціальних вулиць і лагідна блакить ясної серпневої днини заспокоюче впливали на його настрій. Він розстібнув, навіть, сорочку, і виставивши груди, вдоволено вбирав у себе тепле соняшне повітря й мріяв, як добре піти б по обіді на річку й освіжитися у Дніпровій воді, а то й вудочку іще взяти, щоб трохи розважитись та розвіятись од денних турбот і подій.

Але ці події, мимохіть, вривалися в його свідомість, мимохіть притягали до себе його увагу. Особливо цей лист. Що власне хоче од нього та жінка? Про яку справу збирається розмовляти з ним? Чи не має все це якогось зв'язку з тією історією? Може вона хоче попередити його про небезпеку? В такому разі треба, розуміється, негайно відвідати її, і відразу ж дізнатися в чім тут справа.

З цим рішенням він повернув назад до своєї установи, а потім ішов Зеленою, колись купецькою вулицею, трохи задумливий, трохи схвилюваний з близької і зовсім небажаної для нього зустрічі.

II — Це дуже мило з вашого боку. Я завжди казала, що ви дуже добра, чутлива людина, — зустріла його Дора Германівна з привітною посмішкою на тридцятилітньому, густо припудреному обличчі, ледве він показався на порозі її квартири.

— Я до ваших послуг, — сказав він похмуро, офіційним тоном, приємно вражений її компліментом, але й стурбований її підкресленням: „я завжди казала“. В нього промайнула навіть ляклива думка, чи не розбавтала вона по своїй наївності, їхнього секрета. Він хотів навіть поспитати, де і кому вона розповідала про нього, але це видалося йому не

зовсім тактовним, поза тим показало б його, як по-
дохливу людину.

Заховуючи справжні почуття й переминаючись
з ноги на ногу, не знаючи якого тону йому слід
триматися, він знову сказав, сухо, офіційно:

— Я вас слухаю, шановна Дора Германівна —
і з цими словами, тримаючи все ще під пахвою
портфеля, і ніби підкреслюючи, що йому бракує
часу, вставився на неї запитливо-зосередженим
поглядом.

— Та сідайте, я вас не вкусю, — сказала Дора
задиркувато, злегка колисаючись у кріслі й пуска-
ючи на нього неприховані стріли. — Сідайте ж, будь
ласка, — показала театральним жестом на стілець
близько себе, — та розкажіть, що хорошого, ви ж
такий рідкий гість у нас, зовсім забули своїх добрих
знайомих.

Сидір Іванович нерішуче присів на стілець, і по-
клавши на коліна портфеля, скоса поглянув на
Дору. Її веселий, кокетливо-безтурботний настрій
заперечував ніби наявність загрози й підсилював
його міркування: певно нічого таки не трапилось.
Але цей надто веселий, незвично піднесений настрій
для її стримано-розсудливої натури, заінтригував
його, заінтригував і насторожував.

Схопивши на собі сторожку-запитливий зір, Дора
Германівна, моргнула.

— Ви певно думаете, якого дідька мене покликали
сюди — й сказала лукаво, з кокетливою посмішкою
в очах:

— Забажалось побачитись з вами, побачитись та
пригадати щось з колишнього. Ви ж такий рідкий
гість. Як же ви поживаєте? — перевела розмову,
побачивши, що з нятяком на „колишне“, він нахму-
рив і без того підозріло-мовчазливе обличчя. — Як
себе почуваєте? Все там же працюєте? — заки-
дала його запитаннями, бажаючи втягти його в
бесіду.

Сидір Іванович відчував, що сидіти далі мовчазливо невічливо й недотепно й відповів, зробивши повільний перед себе порух правої руки, з незрозумілою маніпуляцією в повітрі п'яти пальців.

— Так собі, по маленьку, нічого особливого, звісно можна б і краще.

Дора Германівна весело розсміялася.

— Я думаю, що можна. Щеб пак! Що ж, все індустріялізацію провадите. Провадьте, провадите, а цвяхів все таки не має. Й помовчавши хвилину, розповідала серйозним тоном скептично-настроєної людини. — Знаєте, приїхав недавно до нас в місто один селянин по цвяхи. Ну, ходив по кооперативах та всяких вакотах, а тоді давай батькуватися: „Чого це ти лаєшся? Чого ти мене ображаєш? — закинув йому прикащик“. „А хіба я тебе лаю? — відповів селянин, „я лаю тих буржуїв, що мало краму лишили по собі в крамницях“. Ось чого варта ваша індустріялізація: І того немає і того немає. Ні сала, ні масла, ні хліба. Та що є, запитала б я? Поки були приватні, то можна ще було дістати, а тепер, як лишилася тільки кооперація, то з черг он люди не виходять.

Сидір Іванович, хоч коротко й обережно, проте голосно й переконливо, пам'ятаючи про чистку, заявив, що справа не так уже погано стоїть, як малює Дора Германівна, що анекдотів і більше можна б навести, що цвяхів, може, і не вистачає, але на теж індустріялізація і посилюється, на теж і будуються нові заводи, щоб побільшити виробництво. Потім він завважив, що багато непорозуміння трапляється з вини самих споживачів, здібних підпадати паничним настроєм. Не думаєте? Так ось вам факт. У місті Б голова правління виписав для свого кооперативу вагон „Боржому“. Всім відома цілюща сила цієї рідкосної води, але все таки збут її в містечку Б. натрапив на труднощі. Просто кажучи містечкове населення поставилось до краму цілком

байдуже, не дооцінивши, очевидно, прекрасних його властивостей. Кооператив не знав, що робити. Була вже думка списати воду на торговельні збитки. Тоді голова, побоюючись за свою репутацію досвідченого крамаря, вивісив на дверях крамнички отаке оголошення: „Цілюща вода „Боржом“ продається лише для членів кооперативу по пред'явленні забірної книжки і в кількості, не більше як по 2 пляшки на книжку“. І що ж ви гадаєте? Не минуло й чверті години, як утворилася черга на кілька сот людей. І над вечір „Боржому“ вже не було. От вам повчальний факт — закінчив Сидір Іванович цілком поважно, з ледве помітною іронічною ноткою в голосі.

Дора Германівна, що досі легко і вдоволено, з ритмічно-колисковим тактом гойдалася у затишному кріслі, спинилася, раптом спакнула непримирною, нічим не замаскованою злістю.

— Так ви гадаєте, що все гаразд? що всього достало? Так по вашому населення навмісне утворює черги? Так виходить, що розкріпаченим од кухонного рабства жінкам до вподоби простоювати під крамницями цілі дні, чи що? — пронизала гостя насторожно-гнівним поглядом.

Сидір Іванович ніяково зайорзався на стільці. Він добре розумів, що досить одного зауваження, щоб зовсім зіпсувати розмову. Але чи годиться загострювати відносини, саме тепер, перед чисткою, і головне із-за цього не так і важливого, не принципового для нього питання? Тому з винуватою миною, трохи неясно відповів, що він власне не так висловлювався, що розуміється, ніхто на правду очей закривати не стане і, що з рештою всяко буває.

Дора Германівна, хоч і відчула, що розходження в поглядах на ці речі все таки лишилося, про те була деякою мірою вдоволена з поступок свого гостя. Поза тим і вона не мала в своїх плянах особливого бажання загострювати суперечки. Отож перемінила тон.

— А ви все таки крутите хвостиком, як лисиця,— сказала вона спокійніше й покивала на нього пальцем. Глядіть, мовляв, щоб мені цього більше не було.

Обмежившись цією так би сказати, формулою переходу вона знову загойдалася на кріслі, даючи розуміти, що конфлікт можна вважати закінченим.

— Що ж у вас нового? Чистка починається? — порушила знову мовчання Дора Германівна, кокетливо граючи очима.— Як же там почувають себе службовці? Когось вичистять?

Сидір Іванович звів на неї свій трохи насторожений погляд. Чого, мовляв, вона цікавиться цією справою й відповів коротко, що чистка дійсно оголошена.

— Звісно когось і вичистять, без того не обійдеться. На те ж і чистка — додав він накінець.

— А цікаво кого? — протягла Дора Германівна, похитуючись на кріслі й пильно вимірюючи гостя своїми очима.

Сидір Іванович зробив звичайний порух руки, з незрозумілою маніпуляцією п'яти пальців у повітрі й відповів мінорно:

— Хто ж його знає? Це тайна велика, що розкриється в судний день. Тоді прийде комісія зо всіма зібраними матеріалами, вислухає всі заяви, скарги, обвинувачення і скаже своє слово.

— А ну хабарники, негідники, пройдисвіти, викидайтеся звідціль. Немає вам більше місця серед чистих, чи як там буде,— голосно зареготалася Дора Германівна. — А все таки цікаво, як почувають себе оці грішники, що їх виганятимуть із раю. Кажуть же, що такі вже є, де кого називають у стінній газеті?

На цім вона зробила довгу павзу, ніби чекаючи на відповідь. Потім метнула лукавий погляд й сказала загадково:

— А скажіть, будь ласка, дорогий Сидоре Івановичу, вас не вичистять? Як ви гадаєте?

Це надто дражливе, хоч здавалося б і цілком слушне запитання, зачепило Сидора Івановича за живе. В нього знову промайнула полохлива думка, чи не приховує, чи не знає Дора чого неприємного, і змірявши її настороженим поглядом, відповів заперечливо. За що ж мовляв його вичистять. Він же добре працює, має гарний стаж, хто скаже про нього, що поганого? Мабуть що нікто, а втім не всі люди однакові, кожному в душу не заглянеш.

Дора Германівна подивилася на нього пильно, прищуленим оком, ніби насмішкливо. Потім, зробивши кілька швидких порухів в кріслі, назад, наперед, сказала загадково, з незрозумілою інтонацією в голосі:

— Ви чистий? Вас не тронуть? А що, коли я візьму й напишу комісії заяву про ту історію. — Що тоді буде? Про неї поки що нікто не знає?

Сидір Іванович першої хвилини зовсім розгубився. Витріщивши очі, він налякано водив перед себе. Він не знав як на це реагувати, як сприймати ці слова, до того видалися йому несподіваними. Потім опам'ятався, й посміхаючись сказав:

— Дора Германівна жартує. Але хіба ж можна так жартувати? Для чого гратися такими серйозними справами. Це ж може робити тільки найлютіший ворог, або безпардонний юмориста, здібний на всякі дрібненькі, копійчаті ефекти. І вже ніяк не можна було чекати, на це од друга од близької людини.

Схвильований і навіть трохи образений, він підвівся на ноги й натякнув, що він не від того, щоб інколи послухати її жарти, але не зараз, і як що до цього зводилася справа, що про неї натякала в листі, то не варто було його турбувати, бо надто багато в нього роботи. Він взяв портфеля, наміряючись облишити квартиру. Але в цю хвилину Дора Германівна похитала головою й зробила владний жест рукою.

— Будь ласка, сідайте, ми ще не скінчили розмови — сказала вона серйозно, з деякими нотками нервовості в голосі.

Сидір Іванович стрівшись з її зором, відчув, що було б необережним з його боку піти в цю хвилину. Тому, насупивши брови, покійрно опутився на стілець, стиха промимривши.

— Не розумію, чого ви хочете?

— Перепрошую, ми зараз продовжимо, — відповіла Дора Германівна, і зіскочивши з крісла, гукнула на кухню.

Швидко на столі, застеленому білою скатертиною задзвеніло виделками, тарілками, мисочками, а ще за хвилину серед цих тарілочок, на яких сочилися, вилискуючи жиром, керченські оселедці й красувалися красnobокі, налиті соком баклажани, стояв симпатичний, пузатенький графінчик, вщерть наповнений чистою горілкою з цитриновими шкуринками в ній.

— Ви певно зголодалися, ви ж зараз із служби, — сказала Дора з привітною посмішкою ввічливої господині, запрошуючи його до столу й наливаючи по чарці.

Привітний тон хазяйки, як і гостинна турботливість її приглушили збентеженість гостя. Він охоче випив чарку теплого, міцного напою, а друга чарка, запропонована Дорою Германівною „за благополучне і щастливе закінчення чистки“, створила навіть фрівольний настрій. Торкаючись пальцями її руки, Сидір Іванович сказав навіть комплімента: Дора Германівна, мовляв, захоче в собі неаби які таланти комедійної артисти, раз вміє імпровізовано і так дотепно жартувати, як це зробила з ним. Потім обережно додав, що та історія, він сподівається, лишиться між ними на завжди в повній таємниці, і ніхто із сторонніх не довідається про неї.

— Чи не правда, моє голуб'ятко? — запитав він улесливо.

— Це залежить, мій друже від вас, — відповіла Дора по якійсь павзі. — Од вас все залежить, — повторила з пристиском останню фразу, надаючи їй загадкового змісту.

Сидір Іванович, що схильний був вважати цей епізод за жарт, насторожився. Що правда натяк на те, що „все залежить од нього“ не викликав іще переляку. В його бо руках лежать ніби ключі од цієї справи. Тому процидів поважно — пиховитим тоном.

— На мене можна покладатися. Сидір Іванович ніколи не зрадить, Сидір Іванович вміє дотримуватись слова.

— Справді? — зміряла його Дора Германівна, пришуленим оком. Потім, поклавши свою руку на його, говорила, трохи замріяно, зажурено.

— Знаєте, дорогий Сидоре Івановичу, збираюся я ліквідувати тут свої діла, продати будинок, все майно й виїхати звідцілья в інше місто. Про це я давненько думала, а тепер вирішила остаточно. Хочу взятися за інше діло. А покищо гадаю поїхати через кілька днів до Криму. І моє бажання, щоб... — тут вона зробила довгу павзу, вимірюючи його пильним поглядом.

— Щоб? — перепитав зацікавлено Сидір Іванович, не стерпівши її мовчання.

— Щоб і ви їхали разом зі мною. Я так хочу. Сидір Іванович витріщив на неї сповнені подиву очі. І тут ніби вперше побачив її довге, вузьке, грубовато-хиже обличчя, з вдавленим у череп лобом, з довгим загнутим у гору носом і бородавкою біля нього, й ніяково, не знаючи як вийти із цього досить неприємного для нього, становища, здвинув плечима.

Розуміється, це дуже добре — виїхати зовсім із цього нудного малокультурного міста, де важко буде зріктися, чи приховати своє соціальне походження, а значить і трудно буде дістати якусь роботу, стати на інший шлях, — схвалював її намір з прихованою думкою сплестися з очей єдиного свідка і співучасника цієї історії. Розуміється, він не від того, щоб проїхатись у Крим з прекрасною...

прекрасною феєю. Але чи має він змогу це робити? Йому ж не дозволяє його становище службове і родинне. Він же має дружину і маленьку доньку. Коли б він поїхав один, без них, потайки, з прекрасною феєю, то це швидко виявилось б, шила ж у мішку, як звісно, не сховаєш. Ну й скинився б потім такий скандал, що...

Схопившись рукою за голову, він наводив і інші труднощі на шляху цієї поїздки, але Дора Германівна зробила нетерпеливий жест рукою.

— Вам і немає потреби діяти потайки. Навпаки. Хай про це всі знають, — сказала вона нервово. — Я хочу, щоб ви одружились зі мною, — додала трохи притишеним голосом, соромливо опустивши очі додолу.

Сидір Іванович на мент застиг непорushно, безсило опустивши на коліна свої руки. В нього виникла навіть думка, чи не зійшла вона зовсім із глузду. Але переконавшись, що нічого цього немає, обурений схопився на ноги.

— Ви? Що ви говорите? Ви знаєте, як це називається? — крикнув гнівно, збагнувши, здавалося, лише тепер ганебні наміри співучасниці його таємної історії.

— Як хочете називайте, — відповіла вона холодно байдужим тоном.

— Це шантаж! — крикнув Сидір Іванович, знаюючи ніби те слов, що бракувало йому раніше.

— Це і все? — засміялася вона у відповідь і, підвівшись на ноги, впиалася у нього прищуленим оком — Ну і що ж?

Тут Сидір Іванович зрозумів, що за даної ситуації все таки краще бути більш стриманим і обережним. Тому помовчавши запитав благально з надією в голосі.

— Чого ви хочете од мене? Чого нам сваритись? Ми ж культурні люди.

Дора Германівна зробила крок до нього й рішуче заявила:

— Я сказала: або, або. Або одружимося, або я подам заяву.

Сидір Іванович глянув на її довге вузьке обличчя з вдавленим у череп лобом, з довгим загнутим угору кінчиком носа і бородавкою біля нього, пригадав і свою дружину й холодний дріж пробіг по його тілу.

Схопивши портфеля й задкючи до дверей, він покивав пальцем зі всією обурливістю чесноі людини.

— Ви помиляєтесь, мадам. Цього ніколи не буде. Сидір Іванович на цю підлість не піде.

І вже на порозі, обернувшись, впіймав кинуту йому навздогін фразу.

— Як знаєте, я почекаю днів зо три.

III Мов смертельно вжалений, винісся Сидір Іванович за хвіртку й розгублений, хуткою ходою, з перекошеним од злости обличчям, подався геть вулицею. В цю хвилину він нічого більше не почував, окрім цієї гострої болючої рани — йому загрожують, його викривають. Він сприймав цю загрозу, як довершений, неминучий і невблаганий факт. Так, його викривають. Та історія, захована було назавжди од сторонніх, стає відомою для всіх, його компромітують перед комісією, перед суспільством, перед дружиною і службовцями.

Нічого не бачучи, нічого не відчуваючи перед себе, ішов як безтямний, огорнутий цією всевладною, страхітною думкою. Спочатку він жахався ніби однієї лише свідомості, що його чесне ім'я, громадянина і доброго сім'янина, буде скомпромітоване, буде показано в іншому світлі. Потім цей метафізичний неречовий страх став набирати реальних виявів, поставав в його уяві в дошкульних і загрозливих образах. От його вичищають із установи, без права, може, вступу на іншу будь-яку службу, по першій категорії. Що він буде тоді робити? За що він візьметься? Куди поткнеться з тим вовчим білетом?

Цей страх розійшовся ніби по жилах, заповнив всю його істоту, паралізував мислі і здібності критично сприймати явища й аналізувати події.

— Так що ж буде? Ну що? — билася думка і краjala серце, гнала і його геть вулицею, кидаючи його в холод, то в жар.

Та як завжди трапляється, що після нервового піднесення, після гострого реагування, наступає психічна реакція — так було і тепер. Сидір Іванович, що його психічна організація не є випадковою, а майже загальною для даного типу людей, незабаром відчув фізичну втому і разом зневір'я. Недавня гострота відчущань, що безмірно напружувала його нерви, змінилася цілковитою реакцією й пасивністю. Елегійно-сумовитий, пасивно-скептичний настрій опанував його.

Чого варта, думав він філософічно, репутація людини в нашому суспільстві? На якому хисткому ґрунті вона тримається? Досить спіткнутися раз, щоб вся довга і віддана праця пішла на марне, і ніхто тобі й доброго слова не скаже. Досить комусь заявити на тебе, згадати там якусь історійку і твоє чесне ім'я буде сплямоване назавжди. До чого здрібнілися люди!! Кожен хоче залити тобі сала за шкуру, кожен хоче тебе втопити і на твоєму нещасті будувати свій добробут. Чи ж можна покластися, чи можна звіритися тепер людині, коли навіть друг, добрий знайомий хоче тобі нашкодити, так цинічно, так безсовісно.

Від цих окремих висновків, спертих на суб'єктивні причини, Сидір Іванович перейшов до загальних. З професійною звичкою бухгалтера, схильного всім явищам давати підсумки, він подумав про життя. Чого варте взагалі це життя, де зла доля так жорстоко і безжалісно грає людиною і жартує над нею, де сліпий випадок більше вартий, ніж всі пляни й розрахунки. Що то за життя, коли воно може піднести тебе на гребні височин і враз же кинути у

темну безодню. Суета - сует, суета всяческая, як говорив іще мудрий Соломон.

Так чого ж так побиватися за ним, так реагувати на його вдари й глузування?

Тут Сидір Іванович навіть згадав про смерть, цю єдину рятівницю од всіх страждань і турбот зрадливого життя. Про смерть, що всіх примиряє, всіх заспокоює, для всіх призначає одну міру, один закон.

З цим елегійним настроєм він непомітно вийшов на околицю міста.

Легенький заміський вітерець промчався повз нього бистрими хвильками і разом з запашною прохолодою дійнув йому в обличчя сумовито - проникливими звуками.

Сидір Іванович стрепенувся. Й стрепенувшись мимохить впустив нитку своїх безрадісних, песимістичних міркувань.

Він прислухався.

Звуки тимчасом ставали яснішими. Розрізнені спочатку, вони хутко розносилися в повітрі повними мінорно - журливими акордами цілої оркестри. То були звуки жалібного маршу, вразливо - хвилюючі, солодко отруйні.

Сидір Іванович озирнувся.

З кінця другої вулиці показалася похоронна процесія. Пересікаючи йому путь, проїхав катафалк, прямуючи до цвинтарю з червоною труною і білими кінцями, вкритими чорними попонами. За катафалком похитуючись, підтримувана двома мужчинами під руки, йшла жінка, вся в чорному, як черниця, далі посувалася оркестра, виблискуючи мідяними трубами, а за нею довга шереха мовчазливих людей.

Сидір Іванович мимохить спинився, пропускаючи повз себе процесію. А коли голова її сховалася уже за брамою цвинтарю, коли залунали знову вразливі, повні скарги, покори і журби звуки, коли знову дійнув вітерець і приніс важкий дух, дух тління, він відчув на собі ніби дотик, дотик огидно -

смердючої, страшної потвори — смерти. Він ніби побачив її знову, цю потвору, з вишкіреними зубами, з глибокими, порожніми западинами замість очей, з кістлявими, довгими пазурами, — в тому огидно-фантастичному образі, що його малювала в дитинстві, налякана всякими страховищами, уява.

Холод мурашками пробіг по спині, труснув його тілом. Йому захотілось заглушити ті звуки, не чути тих голосів, ні смердючого тлінного духу.

Істинктивно він повернув назад, намагаючись якшвидше віддалитися од цвинтарю, розвіяти причепливий образ страшної потвори. І вже в місті, опинившись на людній вулиці, з її невгавним шумом і гамором, з її вічним, здавалося, життям, він полегшено зідхнув, полегшено на повні груди ковтнув душного, прибитого пилом повітря.

Тут згадав про дружину і доньку, що певно заждались на нього, чекаючи на обід. Й попрямував додому.

Події дня знову стали перед ним. Проте він тепер спокійніше, якимсь стриманіше реагував на них. Чого так раптово впадати у паніку? — подумав він з деяким відчуттям докору на себе за пережиті хвилювання. Звичайно, становище не зовсім добре, гра таки небезпечна, але буває і гірше, і все таки часом знаходиться достойний вихід.

І Сидір Іванович на цей раз, як бухгалтер і шахіст, обмірковував і вираховував усі можливі ходи і контр-заходи цієї гри.

Ну справді, які можуть бути комбінації?

Припустимо, що Дора здійснить свою загрозу, подасть до комісії заяву, де викладе всю ту історію. Припустимо, комісія дістане ту заяву, то хіба ж цього досить? Хіба так і повірять їй на слово?

Розуміється, він матиме можливість заперечувати її обвинувачення. Він зможе перш за все заявити, що це звичайний наклеп на нього, на чесного радянського службовця з боку класово-ворожої людини, що це звичайна помста з боку вщемленої

революцією непманки, помста на онука його діда, що його визискувала іще її бабка, багатійка Чичітка. Хіба ж йому не більше повірять?

Розуміється, справа буде далеко гіршою, якщо Дора зможе підсилити свої закиди матеріалами. О тоді!..

Ну що тоді? Невже його?.. Він не сказав що тоді, він полохливо спинився перед тим словом і тільки хусткою витер рясний піт, що виступив на його похмурому чолі. Невже ж тоді не візьмуть на увагу ні його заслуг, ні каяття?

Каяття? В його свідомості промайнула думка, не чекаючи дня чистки, а тепер же, щоб припинити усі сумніви і хвилювання, піти до комісії й розповісти про ту історію. Чесно, одверто, по-більшовицькому, не затаюючи нічого; покластися на її волю. Певно ж так буде ліпше. Але чи ліпше? Бо хто ж знає, який висновок зроблять, чи не нашкодить він тут собі, вискочивши із цієї заявою? Чи не викрие цим саме і так безглуздо тієї історії, що може лишиться іще в таємниці.

Лишиться в таємниці?

Тут Сидір Іванович подумав навіть про компроміс з Дорою. Але пригадавши знову її обличчя й подумавши про той негативний ефект, що справив би в установі, коли б він нав'язав з нею сталі відносини, Сидір Іванович кисло посміхнувся. Ні, цього не буде, не буде! А може Дора тільки заякує його? Може вона лише випробовує його, вияснює його почуття до неї? Але переконавшись, що із того нічого не вийде, що загрозами вона не приверне його до себе, облишить всю цю історію.

Це припущення видалося йому цілком ймовірним. Справді, яка рація подавати тоді заяву, розкривати таємницю, що скомпромітує не лише його, а торкається і її? Вона ж культурна людина, мусить це зрозуміти.

З цим оптимістичним висновком він повернувся додому.

А втім, як не намагався бути спокійним, цілковитої рівноваги він все таки не міг досягти.

Зустрінутий в кімнаті звичайним, трохи докірливим запитанням дружини: „де ж так довго пропадав? він зніжковів.

— Я працював, — відповів непевно і глухо, ледве стримуючи хвилювання.

— Все працював? — сказала дружина ніби недовіжливо, — а ми все чекали на тебе.

Сидір Іванович трохи образився.

— Та вже ж не розважався, а працював, — кинув сердито й важко присів на стілець. Потім раптово підвівся й, подивившись на жінку винуватим поглядом, несподівано поцілував її у лоб.

Ця непевність і хвилювання почувались не лише в його рухах, навіть в голосі. Йому щось ніби завдавало. Він то хмурився, щось пригадуючи, то мовчазливо, щось шукаючи, переглядав папірці, сховані було в шухляді, то сентиментально посміхався, незвично повторюючи до дружини: „моя любко“.

— Ти сьогодні щось не такий, — говорила дружина, поглядаючи скося на нього.

— А який же? — перепитував він ніби байдуже й заперечливо похитував головою, мовляв, я такий, як завжди.

— Ти схвильований. Ти стомився може? Перепрацювався? Чи тебе може турбує чистка? — запитала дружина, даючи розуміти, що їй дещо відоме.

— Чистка? А ти вже знаєш, — блимав очима Сидір Іванович й розгублено знизував плечима.

— Та в тебе ж все справно? Тобі, сподіваюся, ніякими неприємностями не загрожує?

— Та вже ж звісно, а то як же ж, звісно, — говорив загадково Сидір Іванович, ніяково посміхаючись.

IV Перші дні по тому нічого нового не принесли з собою, не змінили в накресленій ході подій. Чистка наближалася з неухильною хуткістю обертання земної планети навколо своєї осі.

А втім, загальний переполох, що охопив був устану в перший день оголошення чистки, ніби зник, принаймні хоч ушух. Всі, перейнявшись мудрістю стоїчної філософії, мовчазливо примирилися з немичністю цих подій.

Навіть часті, навперекір усієї своїй попередній практиці, засідання місцевому, чи то новоутвореної комісії, навіть нові, вивішені у вестибюлі, просто перед дверима плякати не справляли враження першого дня.

Навпаки, усі покірливо і терпеливо, з сумом і надіями чекали на неминучий і близький прихід того дня. Той день мусів ніби стати ерою в житті службовців, що з нею в'язалися усякі пляни, що від неї мусів ніби початися дальший біг їхнього життя.

— Коли ж ми, Іване Івановичу, підемо в гості до Наталі? — звертався на вулиці приятель. — Обіцяла влаштувати добру вечерю, з калганівкою?

— Та вже ж, звісно, як чистка пройде. Куди ж там тепер рипатись, сиди краще та мовчи, — відповідав Іван Іванович.

— Сьогодні день вашого ангела? Поздоровляю вас, друже, поздоровляю. Значить треба того, за ваше здоров'ячко?

— Та пождіть, ось скоро минеться чистка і тоді вже, — погоджувався друг.

— Васінко, ти ж обіцяв мені закордонні панчохи купити, коли ж це вже буде?

— Зажди, душінко, із своїми панчохами, тут чистка ось швидко буде.

— Чистка...

— Чистка...

— Чистка...

Нічого нового не принесли з собою ці дні і для Сидора Івановича. Трохи задумливий і мовчазливий з деякими рисочками непокою в очах, приходив зранку в установу й, всівшись за стіл, поринав у купу паперів, в анкети і декларації, намагаючись ніби підкреслити, що нічого не змінилося в цьому світі. Але часом насторожено зводив очі на кур'єра, коли той підходив до нього з якоюсь запискою, переданою з іншого відділу. А то, зідхаючи, говорив сумовито до сусіда: „хоч би вже скорше вона відбувалась“.

— Та вам нічого турбуватися, Сидоре Івановичу, — зауважував співрозмовник, — ви ж у нас людина із стажем.

— Та я це так, з інтересів роботи турбуюсь — всі ж бо якось то розклеїлись, у якомусь то чеканні ходять, — відповідав Сидір Іванович.

І мовчання Дори Германівни, і приємні зауваження з боку співробітників заспокоююче впливали на нього. Певно вона вгамувалася, думав він про Дору. Він навіть звеселів і з докором думав про недавнє хвилювання. „Не годиться, Сидоре, бути панікером, не годиться. Треба вміти тримати себе в руках. Треба, Сидоре, бути справжнім чоловіком, а не якоюсь то бабою, тюхтієм“.

А дома по обіді, згадуючи на канапі всю ту історію з Дорою, власне з її листом і розмовою, загадково посміхався й посміхаючись любовно притискував до себе дружину, любовно цілуєчи її в ніс і в очі: „о, моя любко“.

Але швидко цей настрій розвіявся, як дим. Четвертого дня по обіді Сидір Іванович вийшов з дому — гадав попрацювати якусь годину. Він був вже близько до установи й побачив біля неї візника

і жінку, що, сплитнувши з екіпажа, спинилася біля дверей, саме там, де висіла скринька для заяв.

Сидорові Івановичові раптом щось повернулось всередині, ніби щось обірвалось. Вп'явшись пильним зором у жінку, він прискорив ходу, намірюючись ніби захопити її біля дверей. Але жінка тимчасом вкинула щось в скриньку й, повернувшись до візника, стала віддалятися.

Переводячи важкий віддих, Сидір Іванович прискочив до дверей і розгублено подивився на скриньку, потім у спину візникові, що все скорше віддалявся од установи й зникав уже за рогом другого кварталу. Потім нерішуче, блідий і тремтливий, підійшов до скриньки й крізь широкий проріз вгорі зазірнув у середину. Там на дні її лежали білі папірці, виразно виділяючись на темному тлі скриньки.

„Це Дора, Дора,“ — пронизала його свідомість як-лима думка. — „Це вона подала на нього заяву. Він тепер загинув, загинув, загинув“.

Безсильний, він опустився на ганок. В його сполоханій уяві поставали картини його ганьби, безчестя, безславної громадської смерті, картини даремних пошукувань праці, байдужих відповідей і голодного існування.

Що ж тоді станеться з його Любкою, з його маленькою Розою? Ну що?

Розгублений, з тривожним поглядом божевільної людини, він довго, мов в забутті, сидів на ганку й опам'ятався, почувши лише над своїм вухом запитання.

— Що з вами, Сидоре Івановичу?

— Я! Та це так, — відповів ніяково, — побачивши перед себе служника установи. — Це я так, трохи стомився, серце трохи того, нервує, — поправився. Й махнувши скептично рукою на зауваження служника про валеріанку, підвівся на ноги й млявою ходою пройшов на другий поверх установи до свого стола.

Але як не намагався заглибитись в роботу, щоб заглушити тривожні голоси — все було надаремним.

Він нічого не розумів в тих цифрах і літерах, що довгими рядами, мов незнані єгипетські ієрогліфи, тяглися на папері, або невловимими мушками миготіли в очах, нічого не сприймав з тих анкет і декларацій, що лежали перед ним. Спершись ліктями об стіл, а руками взявшись за щок, він довго і тупо дивився в одну якусь точку на столі, потім переводив зір на вікно, блукав десь за будинком. Нарешті засунув усе жужмом в шухлядку й лінкуватою ходою вийшов на вулицю.

— Так що ж тепер робити? — кинув сповнений містичного страху погляд на скриньку з написом: „Громадяне! опускайте заяви на негідних співробітників“. Що робити? Невже чекати? так таки чекати? — запитував сполоханий, з краплинками холодного поту на порізаному зморшками чолі.

В нього зродилася думка сьогодні ж, негайно віддати Дору й, довідавшись про зміст тієї заяви, якось запобігти лихові, відвернути занесену над його головою загрозу. Як саме? Спробувати якось домовитися з нею. Хвилинами в нього прокидався, правда, сумнів, чи можна тепер що зрешити, тепер, коли заява лежить уже в скриньці.

А втім, він поспішався на Зелену вулицю.

— А може іще не пізно.

Навішений на двері Дориної квартири замок сполошив і без того тривожні думки. Йому ж хотілося якшвидше побачитися з нею, якскорше довідатися про листа, про її даліші наміри.

Його тривога посилилась іще, коли на запитання про Дору, похмура сусідка коротко відповіла, що вона виїхала.

— Як то виїхала? — проговорив вражений цією несподіванкою Сидір Іванович й перепитав, пригадавши першу з нею розмову, чи не в Крим?

— Може в Крим, а може й ні, — відповіла нечемно сусідка, не виявляючи ніякісного бажання розводитись балачками на цю тему.

В цю хвилину в голові Сидора Івановича промайнула спокуслива думка: чи не опізнався він сьогодні на тій жінці? чи не привидилась його стривожений уяві Дора, якої і в місті вже немає?

— Коли ж вона виїхала? — запитав, ледве стримуючи хвилювання.

— Та сьогодні ж, пообіді, — відповіла жінка й сховалася за дверима своєї квартири.

„Сьогодні“? — повторив Сидір Іванович тремтячим голосом й непевною ходою вийшов на вулицю. То значить він не помилився. То значить Дора лишила на нього заяву й виїхала не знати куди.

Сидір Іванович почував, що тепер обривалася остання ниточка, за яку він міг іще триматися, гинула остання надія.

— Що ж тепер буде? Що тепер робити?

Перейнятий почуттям страху, він довго блукав вулицями міста. Він кілька разів підходив до установи, скоса поглядав на скриньку, мимохіть прочитував: „Громадяне! опускайте заяви на негідних співробітників“ й відходив, розгублений і безпорадний.

Вечірня сутінь клалась по вулицях міста, коли Сидір Іванович, нарешті, опинився біля своєї квартири. Постоявши якусь хвилину під вікнами, ніби чогось вагаючись, він лівиво, ледве пересуваючи ногами, увійшов у кімнату й мовчазливо опустився на канапу.

Бліде світло електричної лампи, запнутої розовим абажуром, падаючи на обличчя, робило його зеленкувато землистим, схожим на обличчя мерця.

— Що з тобою, Сидя? — запитала дружина, стривожено глянувши на нього. — Тобі нездоровиться. Температуру може зміряти? Продуло може десь? Може ти зголодався? То будемо вечеряти, ось тільки дитина засне, — казала далі дружина — збентежена його мовчанням.

— Чи в тебе на службі якісь неприємності? Та кажи ж! Я тобі жінка, чи хто? — допитувалася вже

сердито, невдоволена з його байдужого ставлення до неї. — Чуєш? Чи тобі позакладало?

На цьому Сидір Іванович, звівши вгору свій погляд, ворухнув язиком.

— Чистка ж через два дні починається. Розумієш?

— Ну і що ж? — перепитала жінка. Ти ж чистий, чи як?

Сидір Іванович знизав плечима.

— Та звісно ж, але знаєш, які люди тепер пішли, так підкопується один під другого. Найкращий друг може втопити тебе за понюх табаку, — проговорив мінорним тоном і додав, побачивши стурбований погляд дружини. — Та я це так говорю.

— Це в тебе нерви, Сидя, — спочутливо завважила жінка, — тобі треба більше спочивати, не працюй, кажу, вечорами, так не слухаєш.

— От іменно нерви, — повторив і Сидір Іванович й посміхнувся фалшиво, все то, мовляв, пусте.

Потім взяв свіжий номер столичної газети. Але швидко, пробігши інформацію про чистку в сусідній окрузі й виявлені там зловживання, кинув її на стіл. „Дочого нудні ці газети,“ — буркнув сердито, — „все про одно і теж пишуть“ — і знову всівся на канапу.

Тимчасом ніч, розпластавшись за вікнами чорними тінями, швидко обіймала будинок сонливою тишою. Повільно замовкли дражливі звуки роялю в сусідів, ушухли нарешті лункі кроки дружини, що вклалася спати біля дитини.

А Сидір Іванович, спершись на бильце канапи, все ще сидів непорушно, з застиглою думою в тривожних очах, і почував, як ніч легким дотиком торкалася його повік, як химерні візії, ще неясні й хисткі, вривалися в його свідомість, мимохіть вліталися в біг його безсилим думок.

— Ну що, Сидоре, погано? А все того, що базікав: пусте, пусте, от і дотанцювався, що тепер будеш робити?

— Та хто ж його знав, що таке скоїться. Якби ж знаття...

— Правда, Сидоре, правда! Чоловік заднім розумом живе. Це вже звісно. Не ти перший, не ти, мабуть, і останній. А все таки, Сидоре, ти дурний, як пень. От що!

— Це я то дурний? — крутить ображено головою Сидір. — Легко це тільки сказати. Але яка ціна таким-о порожнім слівцям.

— А все таки ти дурний, Сидоре. Ти розумієш? Чистка ж починається через два дні, а її в місті немає, вона виїхала і не знати куди і певно не швидко повернеться.

— Хто це вона, Дора?

— А вжеж! Це ж вона наробила тобі стільки лиха.

— Припустимо. Але що з того, що вона виїхала, коли лист уже в скриньці?

— Не розумієш? Отож то і є, що ти дурний. В скриньці, це ще не значить в комісії. Розумієш?

Сидір Іванович насторожує вуха.

— Ну й діла, цього ще бракувало, — посміхається скептично.

Але враз підводиться на ноги й замислено дивиться за вікно у зоряну ніч. Потім крадькома, на вшпиньках, щоб не порушити тиші, виходить на вулицю й швидкими кроками простує у місто.

Близько своєї установи притишив ходу.

„Громадяне! опускайте заяви на негідних співробітників“ — затримав свій зір на скриньці біля ввійстя й хотів був підійти до скриньки, але озирнувся. Якась постать чоловіка, мугикаючи щось під ніс, показалаь йому назустріч, а другою стороною пройшов міліціонер, міцно вистукуючи каблучками.

І Сидір Іванович, удаючи звичайного мандрівника, пішов далі вулицею. На розі другого кварталу постояв якусь хвилину, на щось ніби чекаючи, до чогось прислухаючись.

Коли міцні кроки міліціонера заглохли десь далеко в лункій тиші ночі і в спорожнілій вулиці зник ще один, здавалось, останній прохожий, Сидір Іванович повернув назад.

Його зір обмацував уже скриньку, коли в сусідньому будинку скригнули двері і на вулицю вилетілась весела компанія з галасом, з шумом і реготом. Сполоханий Сидір Іванович швидко пішов геть, намагаючись бути як можна далі од цього небезпечного місця.

Спинився на краю вулиці й тривожний замислився. На північно-східньому небосхилу тимчасом поклатася блідо-рожева пасма проміння. Ніби хто легенько мазнув віхтем по однотонному, темносиньому тлу нічного малюнку й нагадав про наближення досвіту.

— Боягуз ти, Сидоре, боягуз, так ти й лист прогавиш, — подумав з докором, дивлячись на блідо-рожевий схід, і ніби на доказ своєї хоробрости знову пішов назад. Біля установи сторожко озирнувся й ступив, чуйний, до скриньки. Тут напруженим зором через широкий проріз угорі вставився в середину, де мерехтіли мов у безодні, бачені ним ще вдень папірці. Тоді хутко дістав з кишені тонкий, загострений на кінці прут і опустив його на днище скриньки. Пронизавши папірці, обережно підніс до прорізу. Вихопивши їх із скриньки, засунув їх тремтливими руками в кишеню й бігом, почувуючи ніби за собою переслідувачів, пустився вулицею.

Діставшись до свого будинку, притишеними кроками зайшов у кімнату, замкнув за собою двері й зідхнув полегшено. Якусь хвилину насторожено прислухався, а потім витяг з кишені папірці й поклав перед себе на канапу.

Зосереджений і тремтливий, сповнений хвилювання і побоювань, розгорнув перший аркушик, що починався так:

„Шановна комісія, як був значить заклик заявляти на негідних співробітників, що перешкоджають соція-

лізмові, то я беру ще на увагу й, виконуючи революційний обов'язок, доносю ось що. У вашій установі є люди, яких безумовно треба гнати в три шия. Дійсно, хіба може мати місце на радянській службі такий громадянин, як Базарний Фотій Іванович, що і за старого режиму жив як той пан, і тепер не гірше. Чого в його дома тільки немає. А чого? Того, що накладає з буржуями, і оце ще недавно, по весні, допоміг своєму родичеві взяти вигідно в комгоспа на оренду парового млина. Та що? кажуть люди, що він і сам з ним у спілці. Поінтересуйтесь цим ділом”.

Мигнувши непокійними очима по рядках, і перемагаючи нервовий дріж, Сидір Іванович на хвилину затримавсь на прізвищі „Базарний“, і навіть спочутливо покивав головою. „Ось про кого мова мовиться, здорово! Чи почуваш ти, Фотіє Івановичу, який тобі подарунок готується“. Але пригадавши, що подібне десь, ніби в стінній газеті, читав, Сидір Іванович махнув рукою й зібгавши цю записку в маленьку кульку, розгорнув іншу.

„Товариші. Ми боремось з богом і всякими релігійними дурманами, а ваш співробітник Ніс, що посідає в апараті не останнє місце, йде проти цієї лінії. Бо він ходить до автокефальної церкви й інколи у свята співає на клиросі басом. Це як хочете, а по-моєму контр-революція. Безвірник“.

„Я скажу коротко, — прочитав іще заяву. — Ваш співробітник Пищик має сталі зв'язки з непманством, і майже щовечора ходить на квартиру до непманки Прусакової“.

По цьому Сидір Іванович зовсім байдужо прочитав іще дві записки, що зміст їх теж, здавалося, був відомий із стінгазети.

Його увагу привернув останній папірець.

„Перепрошаю, я теж дещо знаю про ваших співробітників, власне про одного, — так трохи незвично починався цей лист, — і могла б розповісти дещо

цікаве про нього для вас. Я потерпіла од нього насильство, потерпіла, як жінка, коли два роки тому ми їздили з ним на храм в одно близьке село. Я хотіла скаржитись, але він спокусив мене мовчати, пообіцявши вигоди з оподаткуванням моєї торгівлі, що і зробив своєчасно. Хто це такий? Це громадянин... Але я покищо помовчу, бо, признатися, я не дуже, майже ніяк не зацікавлена в його викриванні. А втім, я ще подумаю. До побачення. Жінка“.

Холодний дріж проймав тіло Сидора Івановича, коли він читав цього чудернацького листа, але на останньому рядкові заспокоївся.

— А знаєш, Сидоре? твоя справа не так і погана. Дора ж приховала твоє ймення, покищо ніби вагається. Все може закінчитись благополучно.

— Може,— посміхнувся вдоволено Сидір Іванович. І з цією думкою бистро поринув в сонливі безодні легендарного бога стародавніх греків Морфія.

А коли другого дня, зранку, жінка, дивлячись на його задумливе і все таки більш спокійне обличчя, запитала, як він себе почуває, відповів впевнено.

— А нічого, так ніби краще,— й загадково моргнув очима.

— Ось швидко побачимо.

В —... Отже зробимо наш апарат гнучким, близьким до мас, дійсним апаратом радянської державности,— закінчив голова комісії свою довгу промову й додав:

— А тепер переходимо до персональної перевірки й чистки.

Хвилевий, притишений, сповнений побоювань шепіт пробіг по великій залі клубу радторгслужбовців.

— Хто ж перший? Хто?

— Базарний Фотій Іванович!— вигукнув голова, презирнувшись з членами комісії.

З цими словами з місця в партері підвівся літній, із сивиною чоловік і повільно, не твердою ногою,

злегка похитуючись, пройшов переповненою залєю до комісії.

— Базарний, — сказав він хвилюючись, пронизаний кількома сотнями зацікавлених очей.

— Хто що скаже про нього? Про його роботу? — звернувся голова до аудиторії після того, як секретар прочитав трудовий список.

І раптом над головами звелось кілька простягнутих рук.

За Базарним швидко, без будь-якої затримки й зауважень, при загальній похвалі і вигуках:

„Це наш парінь“, — пройшли комісію двоє інших службовців.

Коли ці двоє, сіючи очима, зникли за дверима залі, голова комісії знову перезирнувся з членами комісії й проказав голосно:

— Гудзик Сидір Іванович.

— Я, — відгукнувся Сидір Іванович, намагаючись бути спокійним. Але якось боязко й нерішуче поплівся наперед до комісії.

с — ... Сидір Іванович Гудзик... Родився... Вчився... Поступив на службу до Продкому... Працював в кооперації, фінінспектором... під судом і слідством не був, — хутко, звиклим уже, здавалося, голосом вчитував секретар трудовий список. І також звиклим ніби голосом голова доспитав.

— Хто що знає про роботу Гудзика?

— Хто знає що про нього, — знову звернувся голова до аудиторії при загальному мовчанні. — Заяв немає?

— Та парінь видний, що тут говорити, — кинув хтось з аудиторії. Але разом якийсь молодик підвів руку: прошу, мовляв, мені слово. Й хвилюючись став говорити про бюрократичне, старорежимне ставлення Сидора Івановича до його, висування. Та швидко, відчуваючи ніби непевність, замовк.

Тоді взяв собі слово і член місцевого.

— Це якесь непорозуміння, — казав він переконливо. — Кому завгодно можна закидати бюрокра-

тизм, а не Сидорові Івановичу Гудзикові. Розуміється, він акуратний і відданий робітник, цього вимагає й од інших, але ж дисципліни не можна вважати за бюрократизм.

Це зауваження знайшло цілковиту підтримку серед аудиторії, що окремими голосами вигукнула:

— Правильно! Правильно!

Потім, коли в залі настала тиша, голова комісії знову запитав:

— Хто має іще заяви?—і кинув було у бік Сидора Івановича:

— Сідайте, ви вільний!

Але Сидір Іванович стояв непорушно, блідий і тремтливий, боязко озираючись по боках і разом роблячи пальцями якісь маніпуляції в повітрі.

— Громадянине Гудзико, сідайте!—повторив голова більш голосно.

— Що?—стрепенувся тоді Сидір Іванович перед примовклою, сторожко-чуйної тиші великої залі і тупо подивився на комісію, потім перевів розгублений погляд на залю, і коли в цю хвилину недалеко од нього підвелася якась жінка, він раптово закричав: „Не слухайте її, не слухайте“, й замахавши руками, розійшовся довгим гістеричним сміхом.

10/X 1929 р.

І Рибка звів на божник
вузькі, хитрі очі і застиг
у молитовній позі. Масні

ТРЕТЯ СИЛА

ДМ. ГОРДІНКО

губи, вимазані синькою літ, заворушилися, з них поліз побожний, всуміш із хитрістю шепіт. В примісному сьвітлі великої лампи в рожевому абажурі і голубій лампаді, що висить перед образами, у пофарбованім сухозлотицею підлямпаднику, лице йому виглядало ще ширшим, скуластішим. Довга руса борода з клинчастим прорубом посередині то дерлася догори, то спала на широкі, хоч уже й

запали груди. У кімнаті панувала келейна тиша і лише час од часу її порушували глибокі віддихи. Фені Павлівни — дружини Рибчиної. Сиділа вона в глибокому твердому кріслі, край столу і, склавши хрестом на високих грудях товсті, цівкуваті руки, з насолодою споглядала плечасту спину й м'ясисті червоні в'язи свого набожного чоловіка.

Вклонившись образам, Рибка востаннє перехристився, позіхнув, аж щелепи закрутіли, вайлувато обернувся і поніс поперед себе до столу товсте черево, що, здавалося, от-от випорсне з-під пояски шаровар. Сівши в крісло, він обіперся руками в поручні, вгруз очима в багатобарвний квітник, що, здавалося, аж шелестів, вилискуючи фарбами посеред білої церати, якою був засланий стіл. Раптом стріхасті вії йому затремтіли, очі заплигали по столу і спинилися на Фені Павлівні. Отой його погляд повнів і глумом, і прикрістю, і докором. Феня Павлівна розгублено шаріла, не знаючи, що діяти, сидіти, чи кинутися геть із кімнати, лишивши чоловіка насамоті. Аджеж протягом тридцяти літ купного життя з Рибкою вона мало не щовечора чула від нього:

— Іди в спальню і не перешкоджай мені робити діло.

Лише по революції діл тих у Рибки поменшало. Власне, здрібніли вони і Рибка вирішував їх у присутності Фені Павлівни. А це може знову? І щоб вийти з неприємного стану, що так несподівано склався, Феня Павлівна схопилася з крісла і, похитуючись качкою, подалась в передню.

— Пху-ух,— викотився тяжкий віддих з Рибчиних грудей, а голова, метнувши наче мітелкою — бородою по столу, одкинулася на спинку крісла.

Бузенькі очі сховалися під синіми повіками. Руки лягли на товсте черево. Тепер Рибка був наодинці з тишею. Думав. Про що він думав? Чому його вузькі стовбурчасті брови лізли товстими волохатими

гусенями на спітніле чоло. Адже здається, він тепер доходив своєї мети, яка родилася в його голові ще тоді, як було дозволено — після тиші невимовної в купецькій ділі — так він каже — торгувати вільно.

На Далеких Млинах — цій споконвічній робітничій околиці великого промислового міста, знову стоїть горда, як і колись, і красується мальовничою вівською — „Бакалійна крамниця Давида Трохимовича Рибки“. Адже знову йде до нього далекомлинський люд, вклоняється, благально просить.

— Не відмовте, Давиде Трохимовичу, олій фунтик набір. До полочки, велике спасибі вам.

Дивиться Рибка на прохачку хвилину, другу, свердлить очима її постать.

Масне обличчя йому розпливається в широку, повну вдовolenня усмішку. Він перехиляється через прилавок і хрипко шипить:

— А власть же ваша. Га? Податки плачу он які... Га? Як же тут набір, га? — і бере мовчки з її рук посудину, мовчки наливає олію.

— Спасибі... Велике спасибі вам, — каже жінка, одержавши олію, вклоняється і тихо, мов солодкий сон, зникає за рогом крамниці.

Повний задоволення і найкращих почувань, Давид Трохимович дістає тоді з бюрка довгу й товсту, в палітурках мармурового ряботиння книжку, записує. О, скільки він уже записав у ту книжку імен і прізвищ. Десятки сотень. І проти кожного імені, проти кожного прізвища стояли цифри: копійки, десятки копійок. Внизу, поруч слова „разом“ вони перетворювалися в десятки й сотні карбованців. Ах, ті милі цифри! Над усе, над своє життя любить їх Рибка. Сидить, лічить, підраховує і знову лічить. Його товсті пальці, тремтячи, пересовують на рахівниці жовті й чорні кружальця, його очі горять вогнем, палають пожежею, наливаються золотим блиском, гасаючи по стовпчиках чисел, що стоять у графі „карбованці“. Ах, ті милі цифри!

Давно вже на сміх беруть Рибку його друзі з комерції. Прошолобом, скупердягою прозивають. І він не ображається. Байдуже йому. Хай!

... А що першого і п'ятнадцятого кожного місяця, як тільки згасне день, а над містом спалахнуть вогні електрики і кіно-реклам, Рибка, от за цим столом, наодинці з рожевою лампою, оповитий тишею, підраховує червінці. Половину записує до книги торгу, для фінагента, а половину новеньких, новеньких, що листом осик у тиху погоду лопотять — ховає за об'єздами, щоб за кілька днів купити на них срібло, золото, що ним так принадно виблискує „Пасаж“. — Це про чорний день — каже собі Давид Трохимович. — З цим можна буде і за кордон, якщо там тее... А червінці... шелестом осик лопотять — теж принадно. Але Рибка про них іншої думки. Сам до себе часто промовляє: — Годі. Навчили мене миколаївки, керенки, гетьманки, денікінки. Годі. Дурні вимерли... І, як бачу, власть босяків для мене не погана... Золото, срібло можна купити, про чорний день. Податки великі? Хе! Для дурних великі. Та ще зятька піймаємо з тих... і-і-і... діла ж підуть. Ой, підуть діла.

— Ха-ха-ха-ха, — виринається йому з грудей повний глуму регіт, сполохує кімнатну тишу, кояться по підлозі, коридором. Товстий живіт, туго забганий в чорну засмальцьовану жилетку, труситься, ніс картоплиною дереться догори.

Феня Павлівна, що тепер уже сиділа напроти нього й пила в прикуску чай, відчувши добрий настрій чоловіка, ворухнулася, поставила обережно на білу квітчасту церату блюде з недопитим, витерла подолом бумажевої крапчастої спідниці спітніле лице і, поклавши, як завжди в таких випадках, на високі груди цівкуваті руки, теж зайшлася реготом. З рота їй замість голосу лізло уривчасте хрипке шипіння, банькаті очі, оковані в червонасті ободки, дивилися на Рибку покірно, покірно. Не знаючи, з чого радий Рибка, вона широко раділа його доброму настрою.

Аджеж він, той настрій, та людська веселість одвідують її чоловіка так рідко. За сім літ по революції Феня Павлівна лише вдруге бачить його таким. В перший раз він пізнім вечором, повернувшись додому так само, як і сьогодні, молився образам, осяяним сяйвом голубої лямпади, як і сьогодні довго сидів задуманий, заплющивши очі, а потім реготав ехидно, глузливо і, доставши з кишені газету, прочитав уголос декрета про вільний торг. А дочитавши, спитав у Фені Павлівни: — розумієш? — І, не дочекавшись відповіді, говорив: — Без нас таки не обійшлися... Понюхали, чим пахне, та й прийдіть, поклонімося. — А що ж тепер? — стояло питання в голові Фені Павлівни. — Що тепер? — хотілося спитати, але стрималася. Знала, що Рибка, хоч і скупий на слова, хоч і не любить хвалитися, та радість і над ним інколи бере верх. І тоді він, забувши гідність мужа, все ж розповідав. Ділився. — Може й тепер розкаже? — подумала і мовчала. Незабаром Рибка ворухнувся, зайорзався всією вагою свого тіла в кріслі.

— Зятя матимемо... Комуніст. А такого мені й треба. Розумієш? — Змовк, дивився на дружину, ніби вгадуючи її думки. А по хвилині додав: — Діло це варте десяти моїх крамниць.

В очах Фені Павлівни на мить блиснули вогники недовіря і вона роззявила рота, щоб проректи свій аргумент: — „Хто його зна, як воно там господь пошле“ — та помітила: Рибка, замотавши на палець бороду, кусав її кінчик, і остепенилася. Тілом її плазували лоскотні мурашки, збуджували цікавість, роз'ястрували уяву. Тремтіла: — як же це так? Соня. Мила, хороша Соня, її донька, досі й словом не обмовилася про те, що хтось її сватає.

— Розумієш? — перепитав удруге Рибка.

— А ти його бачив? Може тільки й слави, що комуніст. Тепер вони всякі є. Бог його зна, що воно за люди такі. Он, колись дворяни були...

— Дурна ти, дурна твоя й мова, — відповів Рибка голосом тихим і на цей раз ласкавим. — Я комерсант не вчорашній... Те, що мене взивають крамарчуком новоспечені купці Литка й Ремез — плюють! Знаю, як вони облаталися. Думають, що наїшовши у фінвідділі вилазку, то вже й пани... Плювають. Тільки б зятя мені оцього. Отоді Рибка їм покаже. Ой, покаже!

Слухає цих слів Рибчиних Феня Павлівна і летить думкою поза хмарами, сягає мріями в минувшину. Уявляє, як знову вона, дружина купця Давида Трохимовича Рибки, як і давно, ще замолоду, щонеділі ходитиме з чоловіком до церкви, раненько, як тільки ударить перший дзвін. Ітиме тротуарами вузьких да-лекомлинських вулиць, вестиме її під руку Давид Трохимович, мов павич паву. А вона шовками тільки шур-шур. Черевики на ній новенькі: рип-рип. Ступатиме вона поважно й гордо, як колись.

У церкві, поставивши свічку святій троєручиці, Феня Павлівна молитиметься, битиме поклони перед самими царськими вратами ніжним кивком голови, не даючи собі радигнути спину. По якомусь часі з віктаря вийде отець Віталій, усміхнеться до неї, вклониться, ніби прочанам, а насправді їй, і ніжно, ніжно підморгне чорною тонкою бровою, очима скаже: — Чекаю на тебе, о моя прекрасна Феня Павлівно, увечері, за огорожою церковною в саду. Приходь, якщо чоловік твій, незграбний до кохання земного, піде куди в комерційних та небожеських справах. — Дивитиметься на отця Віталія Феня Павлівна очима молитовними, повними ніги й принади, пеститиме поглядом обличчя його янгольське і такою ж ніжною усмішкою, таким же поклоном, ніби до образу троєручиці, відповідь йому: — Прийду, о мій прекрасний, отче Віталію... — Скаже це очима і теж підморгне бровою, але обережно, щоб чоловік не дай боже не помітив, щоб прочани не здогадалися.

А коли вдарять дзвони малинові ік достойно
єсть—Рибка знову візьме її під руку й поведе
церквою крізь людський натовп, що розступатиметься,
як вода од кинутого каміння, даватиме дорогу їм.
Вийшовши на цвинтар, вони спиняться, дихнуть по-
вітрям весняним, п'яничим і, востаннє повернувшись
обличчям до дверей, що з них вийшли, зведуть до
неба очі, перехрестяться, вклоняться... Під церквою
старців, старців. Простягають до них благально руки.

— Дайте милостиню, Христа ради... святому
угоднику Миколаю... Нехай хранить вас матір
божа... Дайте милостиню, Христа ради.

Поведе Рибка очима строгими навкруг себе, по
старцях і спинить їх на Фені Павлівні. Вона усміх-
неться і, ніби поблагословить, скаже йому:

— Нам бог дає, Давиде Трохимовичу, дай і їм.
Рибка на хвилину замислиться, вагатиметься. Чоло-
вому підніметься од дум, наморщуватиметься. Але
згодом, витерши білою хусткою лице, він дістане з
кишені штанів товстого, засмальцьованого гамана
в поржавілих черемках, поволі розщепне його, дістане
поцвілу копійку, купить плетеного бублика і віддасть
його тому старцеві, що найголосніше і найчутливіше
молить бога, божу матір і всіх святих, щоб послали
благ і жити многа літа в добрі й здоров'ї подружжю
Рибки. Феню Павлівну тоді огорне радість велика,
невимовна.

Заплющивши очі, вона од мрій цих солодко по-
зіхає, побожно христить рота, потягається, охоплена
ніжною мlostю. І їй здається, що ось тут, перед нею
стоїть, упавши навколяшки і схиливши голову,
отець Віталій. Губами гарячими цілує без упину й
кінця її пухнасту руку вище ліктя, а сам горить,
палає, як і давно колись палав ночами весняними
в саду, що за огорожею церковною, цілує її до
нестями, до згубу рівноваги й свідомости. Пахнуть
солодко кущі жасміну й пахне нігою ніч. А отець
Віталій пестить її, цілує. Як це прекрасно. Яке

хороше, таємне, заховане глибоко од людей кохання,— думає Феня Павлівна і, забувши все, забувши, де вона, тепло всміхається, поволеньки стягає з очей повіки, щоб глянути в молитовне, сп'яніле лице отця Віталія, в безодні його очі, в яких горять, хвилюються ніби від подиху вогники голубих лямпад, подивитись на білки очей його, масних, мов олива. Розплющує очі Феня Павлівна поволеньки, а коли зір упав на руку, відчуває: вони наливаються кров'ю й люттю, вогнем і злобою.

Рибка дивиться на неї і, вгадавши, про що мріяла його дружина, ехидно регоче, трясучись від того, ніби в лихоманці.

А в цей момент кіт мурий, великий, вмостившись на поручні крісла, старанно й безсоромно лиже вище ліктя руку Фені Павлівні.

Звіряча люті охоплює її. Тремтячі руки з розтопиреними пальцями заносяться над котом і щосили хватають його за спину. Сама вихоплюється з крісла, несе здобич до порога, нагинається, дістає з кутка Рибчину сучковату, товсту палицю і починає щосили бити тварину, примовляючи:

— Оце тобі лизати! оце! оце! оце! оце!.. На... на... на...

Кіт верещить не своїм голосом, ніби ридає, вислиза в'юном з рук своєї господині і, метнувшись, блискавкою зникає в темінні під Рибчине ліжко.

Відхекуючись, Феня Павлівна, мов п'яна або виморена денною надлюдською працею, іде до столу, сідає в крісло, витирає подолом спідниці з обличчя піт. А Рибка дивиться на неї гостро, допитливо.

О, він проникливий. Знає, про що так солодко мріяла його дружина. Адже не дарма він все життя по одруженні носить глибоко в серці образу й сором зради. Знає, що й Сонька не від нього. Батько її отець Віталій. Але Рибка ховає це, вміє ховати од людей, навіть од самого себе, од своїх зрадливих думок помсти.

Раптом він зводить голову.

— Ну, і що ж ти на це скажеш?

Голос його хрипкий злився з шумом самовара, поплив попід стелею, заплутався між мережев віконних запон і рушників, що обплітали образи.

— Як знаєш, так і роби. Ти... батько...

Рибка вхопив у зуби кінчик бороди, люто кусав його. Лице йому позеленіло, очі повужчали.

Дивлячись на нього, Феня Павлівна зрозуміла, що вразила найболючішу рану свого чоловіка, зняковіла, затремтіла. І щоб виправити свою прикру помилку, розвела руками:

— Ти тут хазяїн...

Рибка примружив очі:

— В неділю він прийде до нас... Приготуй усе, як треба. Лямпади не світи, обнюхати треба, чим він пахне. Бо хто зна, якому він богові молиться, господи прости.— і Рибка, вставши з крісла, звів на образи очі, перехрестився, вклонився діві Марії, а сівши, говорив далі.— Те, що Сонька хоче потім десь там учитися, то її діло. А мені руку в кому-ністів треба свою мати.

Говорив Рибка довго. Голос його лився, мов пісня колискова, заколисував Феню Павлівну.

А коли над Далекими Млинами панувало тепле весняне північчя, Рибка вже лежав на високому дубовому ліжку, вкритий голубим простирадлом і темінню, часами глибоко дихав, часами хропів, пошвистуючи носом. Феня Павлівна ходила хатою навшпиньках, докінчувала прибирання столу. А вправившись, підійшла до розчиненого вікна, що виходило в садок, сіла на стільці, дихала повітрям чистим, ждала з гуляння своєї доньки.

Незабаром рипнула хвіртка, почувлися кроки тихі і через двір у садок пройшло дві постаті, сховавшись під тінями старих яблунь та кущів жасміну. Феня Павлівна насторожилася, зсунула з вух волосся, що прикривало їх, напружила слух, чула: гомовіло два

голоси, жіночий впізнала, він звучав плаксиво, з домішкою хрипотіння. То говорила Соня. А чоловічий? Хіба того... майбутнього зятя? Так, так. Очевидно, бо не раз уже чула вона цей голос уночі біля хвіртки. Але чому Соня про ці зустрічі їй ні слова не сказала? Чому? Може він, Рибка, наказав мовчати?

Голоси гомоніли тихо і раптом вуха Фені Павлівни впіймали слово — „кіно“. Здогадалася: були в ілюзіоні „Червоний Далекомлинець“.

... Сонічка. Вона ж так любить кіно. Дивувалася б і почувала у ньому. Навіть мріяла стати кіноактрисою.

Але Рибка їй сказав:

— Заміж пора. Та винюхай мені. Побачу, яка б з тебе була артистка... Комуніст за наших часів золото. Та гляди, з фендриком яким злигаєшся, за порю, стерву.

І Соня оце знайшла.

— Гляди там. Щоб мені обережно. Вміючи обкручуй, чуєш?

— Чую, папашо, — відповідала.

І тепер вона щиро дотримується батькової поради, крутить.

... Сидить край вікна Феня Павлівна, притаївшись, оком не моргне, дивиться напружено в садок, слухає тихої розмови, уважно ковтає кожне слово.

— Отак!

— Е, ні. Я люблю... отак! — каже Соня.

Міцний поцілунок ляскотом розпівся по саду.

— Любляться... слава господові й пречистій трое-ручиці, всім святам, — шепоче Феня Павлівна, христиться.

Її опановує велика радість і вона тоне думкою в літа свого дівування.

А хвилини йдуть. Тихо. Рибка хропе, спить... На сході невідомий фарбяр уже фарбує жовтаво-рожевими фарбами небосхил. Передмістя спить. Тихо.

Феня Павлівна прокидається із глибокої задуми, помічає: надходить ранок. В саду теж тихо. Миттю

одривається од вікна, навшпильках підходить до дверей Соньчиної кімнати, тихенько прочиняє двері, дивиться: на ліжку двоє. Згадається: увійшли вони через вікно, христиться й шепоче:

— Слава богові... Любляться.

Причиняє двері, йде до порожнього тапчана, лягає. Міцний сон і тиша запановують в домі Давида Трохимовича Рибки.

II До гудка, що одкривав двері в робочий день, було ще з годину, а Павло Качан уже сидів на лавці біля прохідної.

Ранкове сонце, тепле, гладило йому обличчя, тілом повзли мурашки і він дрімав. Незабаром обличчя йому скривилося, глибокий вдих і він, що було сили, чхнув.

Розплющив очі: перед ним, повне суму, лице Альоші Рипала.

— Фу-у, чорт!—і знову чхав, а згодом схопився з лавки і ляпнув Альошу по плечі.

— Ходім!

— То й ходім,—відказав Рипало.

Друзі по роботі і килькарічному житті влилися в людський потік. Прохідна виплеснула їх на заводське подвір'я, ніби море на берег два уламки розбитого штормом корабля.

А коли прогук другий гудок, були вже в кузні, стояли перед паровим молотом, тримаючи в руках, зодягнених у глибокі шкіряні рукавиці, довгі кліщі.

Спалахнули горна, їдкий дим поплив цехом, запнув сивизною вікна дахові. Задеренчав електричний крант, вигук:— готово!—і понеслися у повітрі цехом бовванці, спинялися над горнами, легенько, мов пір'я, опускались у вогонь сотні пудів заліза. Горнові метушилися, підкидали в горна великими лопатами вугіль, обгортали жаром залізо.

Гепали тисячопудові залізні бабія. Стіни дрижали, мов з переляку, дзвеніли шибки в горішніх вікнах, лящало в уха.

Рипало й Качан тримали міцно кліщами бовванця, після кожного удару молота щосили напружувалися, підтягали на вдар.

А над вечір, стомлені, із закопченими лицами, повертались додому.

Жили вони в центрі крикливого міста і в одній кімнаті.

Рипало тепер зовсім посумнів. Він, блудний син своєї старенької матері, що вирядила його в дев'ятнадцятому ще підлітком, в загони революції, сьогодні вперше відчув біль розлуки. Та й як: Мав одного друга та й той кидає його.

... Два роки, як вони потрапили до цього міста. А стрілися в степу, недалеко притрушеної вугільною пилукою маленької станції Донбасу, на шахті.

Працювали там. Вантажили вугіль. Робота важка. Качан нарікав, нахвалявся щодня кинути і йти шукати легшої та натрапив на протести Рипала і лишився далі працювати. А коли вдарила холодна зима, коли в степах завіяло, замерехтіли білі метелики, почав замислюватися й Рипало. Ніде було сховатися від холоду після роботи. Бараки дряві, дощані. Вітри їх продували, мов решета — тіла мерзли, кандзюбіли. Що було робити? Кинули шахту, подалися на другу, звідтіля на третю. Так і почали блукати. Ішли за вітром завжди, бо був він дошкульний, колов, пронизував ніби голками крижаними. Зима гнала їх від шахти до шахти. А врешті вони вирішили перебраться на залізницю. Там, по станціях та пристанційних селищах було хоч де сховатися од стужі навісної. Перебралися... Коли проїли зароблене, мусіли працювати знову. Ходили вивантажувати різні вантажі, що приходили для шахт застанційних. Іноді траплялося на залізничі чистити колію від снігу. Спали в станції, на холодній, мов

лід, кам'яній підлозі, підстилали газетами, шинелею, вкривалися свитою. Ділилися останньою цигаркою, останнім шматком хліба. Жили й були товаришами. Розповіли щиро один одному життя своє минуле. Качанів батько багатим колись був, баришникував і його до того привчав. Але життя йде своїми шляхами. Воно не зважило на думки Качанового батька, повернуло на дорогу, про яку він ніколи й не мріяв.

— Еге ж... Життя йде своїми шляхами, — притакав Рипало. Змовкав. Думав про шляхи, якими він прийшов аж од дитинства свого сумного до цієї маленької, задимленої, притрушеної снігами і вугляною порохнявою станції. І що ні крок тієї ходи, то яма, то урвище, рів. А йшов. Проїшов, не спіткнувшись, крізь злидні й голод. На другій дистанції, поритій гарматами, напоєній кров'ю, батько загинув. А він, кинувши в гушавині республіки змучену й виснажену, з слізьми на очах виплаканих, матір, пішов далі.

...Довго тинялися вони по станціях, переїздили „зайцями“ на гальмових ганках товарних вагонів. А коли почало весніти, одного дня поїзд викинув їх на перон вокзалу ось цього галасливого міста.

...Спершу завод їм був чужий. Від гулу його, шуму їм боліли голови, а під черепами росло сплетіння химерних думок.

Рипало в хвилини розпачу і розради говорив:

— Ех, і чорт би його взяв, ту спеку кузенну. — Чухав потилицю, як чухали його діди й прадіди. довго тону в задуму глибоку, як море.

Пригадалося: рік тому вони дали один одному урочисту обіцянку не розлучатися. Згадуючи холодну зиму степову і станції, вони вголос плекали думку одну: навчитися працювати. Стати токарями або фрезівниками, набути кваліфікації, а там вечірній робітничий університет, техніками будуть. Чули на заводі, як робітники часто це поміж себе говорять. Ото й плекали думку. Дали один одному слово, що цього доб'ються. Хай тяжко буде. Хай не доїда-

тимуть, не допиватимуть... Але незабаром Качан кинув ці думки, построгішав, завжди задуманий. Останній місяць щовечора, повернувшись з роботи, наспіх переодягався і зникав невідомо куди. Спершу Рипало сумував, потрапивши у стан самотності, почав одвідувати пивну. Просиджував там цілі вечори і як пізно не повертався, ніколи не заставав Качана вдома. Пив Рипало, охоплений самотністю, а ще більше від образ. На заводі, в ковальськiм, його прозивали кугутом, сірим. Казали, що йому личило б хвостити завод, бо, мовляв: — з махлака не вийде робітника. Іди собі, парубче, тікай скоріше. Хазяйнуй дома. А то уб'єш так молоді літа, і потім сторожем або двірником вік свій доживатимеш...

Мовчав Рипало. Тяжка праця, образи, а не кидав роботи. Проте, щоб повернутися в тихі, бездимні поля, як блудний син, і думати кинув.

— В життя свої дороги. Воно не кориться волі людей, а йде все далі й далі. І їх веде за собою. Підемо поруч нього з Качаном, допомагатимемо один одному, коли заводчани не допомагають. Сміються? Хай сміються. З посміху люди бувають.

Так думав Рипало. Але тепер... Що ж тепер?

Ішов. Вулиця в очах йому двоїлася. Дивився на Качана — бачив двох. Очі лукаві й на губах усмішки обом.

Не помічав, як пройшли міст через вузьку річку, що прорізувала гнилими водами місто. А коли повертали за ріг, спіткнувся на поламано́му тротуарі, мало не впав, прокинувся від дум уїдлих.

Вулиця, налита вщерть дзвоном трамваїв, торохотінням ломовиків, свистом гумових шин таксі й урядових авто, вела їх далі. Легкий вітер, що налітав із степу, підхоплював зняту шаленим рухом куру і запорошував очі: дивитися було важко.

— Виходить, ти, Павле, вирішив одружитися.

— Вирішив... Годі старцювати. І тобі раду.

— А не забув ти, Павле, що говорив колись... майстрами щоб нам бути.

— Е-е-е, то колись! Тепер інше життя. Кугутом лишатися не хочу.

Сум огорнув Рипала. Хотів плюнути межі очі Качанові, сказати: — мерзотник. — Стерпів.

— Проте, для марки ти ж працюватимеш на воді?

— Ну, да! І кугут мені не страшний буде. А так він мене ріже... Як почую: — ей, кугут. — так і хочеться підійти, вчепитися йому в горлянку і розідрати.

— І мені боляче, Павле, — говорить Рипало: — дуже боляче... Але мені в ті хвилини, коли чую — кугут, сірий, хвостокрут, — хочеться вмерти. Повіситися, втопитися, застрелитись — все одно. Хочеться вмерти. А інколи хочеться вирватися за ворота заводу, пробігти без віддуху містом, вискочити в степ, де поля зелені, впасти і лежати там день, другий, тиждень, рік. Лежати голодному, тільки б не чути тих слів...

Ішли мовчки. Дивилися очима вперед, чи то на дорогу чи в своє майбутнє.

— А там... дівчина ж, — обірвав мовчанку Качан: — Умреш, коли побачиш. І знаєш? інтелігентна. Любить, коли з нею про любов говориш. Страсть, як любить... Ах, Сонічко! як безмежно люблю я тебе! — продеклямував він голосом, повним почуття, і пояснив: — Це вона навчила мене. І, знаєш, вимагає, щоб я це казав їй щохвилини над вухом. Розумієш? А коли я шепочу, коли цілую їй руки, вона заплющує очі і хилиться, хилиться мені на груди... А потім рванеться, скочить на ноги й отак, — Качан водить пальцем перед очима Рипала: — е-е, Павлику... Ніззя, — каже, — Я знаю, чого ти хочеш... Ніззя, Павлику, коли одружимося, тоді... — Кидається на мене, обіймає шию руками: — ах, Павлуно, як я тебе... хочу. Душі в собі не чую... Безмежно люблю тебе! Розумієш, Альошо?

— Ні. Не розумію, — жартома відповідає Рипало. А сам відчуває, що й справді він не розуміє цього химерного кохання. Сам він закоханий. Любить дівчину. Дуже. Бачить її щовечора в пивній з вазіркою в руках, повною троянд, волошок синіх, як у неї очі. Але він ні разу ще з нею не говорив. Не сміє говорити. А любить. Мовчить і любить.

Закохані мовчать...

Простували далі. А назустріч їм галасливий центр міста.

III Ішли вулиці. А ними, ніби у весільному танці, люди парами, гуртами.

Ішов, поспішаючи, і Рибка до свого майбутнього зятя, Павла Качана на оглядини. Не помічав людей, що повнили собою вулиці, не хотів знати ні радощів їхніх, ні суму.

У правій руці йому палиця із золотим обідком біля ручки. Головка палиці: — розп'ятий на хресті Христос, а нижче, вроблений в дерево дорогий срібний офорт Марії, матері Ісуса, схиленої на домовину свого сина.

Дійшовши собору, що стоїть важкою кам'яницею над майданом, Рибка спиняється, скидає капелюха, хреститься, б'є низький поклін і йде далі.

На розі двох великих вулиць, що розрубали кривулястими лініями місто, підвів голову, відшукав очима прибиту на стіні голубу дощечку. На ній білі літери. Зробив лише кілька кроків, як із дверей йому назустріч викотився Качан. Обличчя йому розпливлося в привітальну усмішку, а руки простяглися до Рибки.

— Давиде Трохимовичу! Чекаю... Драстуйте.

Рибка мовчки стис йому руку і одійшов п'ять кроків назад. В очі йому впало повне, виголене лице, шупла, але міцна й широплеча постать, вдягнена в новий костюм кольору синього, як хмара переддошова. На ногах виликували жовті черевики — качачий ніс, на голові нова сіра в зелену клітку каш-

кетка. На шії рябенький метелик ворухив крильцями, ніби збираючись спорхнути і полетіти. То — бантик.

— Прошу, Давиде Трохимовичу, до господи. Не здивуйте, що там не прибрано. Життя парубоцьке — самі знаєте. Цілий день на роботі, холостяк.

Усміхнувся в бороду Рибка, розгладив її, кахикнув і подався слідом за Качаном східцями червоного мармуру на п'ятий поверх.

Сидячи на стільці, біля столу, він водив очима по стінах, увішаних вирізаними з журналів портретами вождів і граціозних, з різних видів спорту, спортсменок. З-під віконної лутки до нього простягає рожеві маленькі руки дівчина-статуетка дешевого виробу. Потім очі впали на підлогу, поповзла нею поміж цигаркових недопалків, спинилися біля ліжка на якому сидів Качан, а поруч нього сумовита людина із смуглим обличчям.

— Те-ек. Тек. Холостяцтвом пахне. — Нахилився, сперся руками й підборіддям на розп'яття Христа.

— Таке вже, знаєте, наше робоче становище.

— Знаю! — і знову блукав очима по кімнаті.

В голові йому росли колонками цифри прибутків од цього одруження.

Думкою він перетворював його на гроші, "крам, срібло й золото про чорний день.

Раптом Качан підводиться з ліжка.

— Як же воно буде, Давиде Трохимовичу?

Рибка звів на нього очі.

— Рано ще говорити, як воно там буде.

Нервовість і хвилювання спадають з Качана. Він підходить до вікна і, голосом байдужої до всього на світі людини, каже:

— Уже стемніло... Вечір.

І цей голос у серці Рибчинім тенькнув острахом. Очі розплющилися широко. Хвилина, друга напруженої мовчанки і Рибка, вже спокійний, дивиться й собі у вікно.

— Еге ж, стемніло. Вечір... І мені, мабуть, додому пора. — Підводиться. — Піду, — каже байдужим голосом.

Качан не ворухнеться. Тиша. Лише Рипало, затаївши подих, перекидає очі то на того, то на того, стежить пильно, ніби грач за кониками, що мчать по кружалу тоталізатора, грач, що поставив своє життя під рулетку бездушного, із залізними нервами, круп'є.

— Еге ж, темніє, — по довгій павзі повторює Рибка: — Піду...

В кімнату через розчинене вікно ллється шелест розбуджених вітром осокорів, що стоять пожовклі, напівмертві над тротуаром.

А коли ніч опустила над вікном синю, з золотими крапинками ліхтарів запону, три постаті вийшли з кімнати.

IV На воротах саду-ресторану „Затишок“ їх зустріла товста вузкоплеча, середніх років, людина. Усміхнений рот її роздерся до самих вух.

— Яким вітром, Давиде Трохимовичу! Давно, давно не бачилися. Постаріли ви...

Рибка, як завжди при таких зустрічах, хитро прикрив очі і простяг руку:

— Еге ж, еге ж, Антоне Семеновичу, бо літа йдуть.

— А діла?

— Туго. А у вас? Мабуть, добре.

— Де там! — А коли Антон Семенович, він же й господар ресторану, помітив, що лишився з Рибкою наодинці (двоє подалися в глибину садка), спитав: — Це... хто вони?

— То?... двоє хлопців. Ну... як би сказати... дільці. А в мене справа до них маленька є. Оце й зайшли посидіти, поговорити.

Господар на хвилину задумався. Рибку він знає давно, по спільних комерційних справах. І знає, що Рибка нічим не гребує, ніякими людьми, геть аж до дрібних злодіїв, коли справа йде про те, щоб

заробити. Але щоб він коли мав справи з робітниками, такого ще, здається, не було. Це якась нова сторінка з Рибчиної комерційної історії.— Може Рибка скуповує крадене? — мигнула гадка господареві і він глибоко заглянув у Рибчині очі. Але в них цвіли спокій і відраза. Вони ніби говорили: — „Ні, не те, не те, голубчику, що ти думаєш. Справа складніша, не твоєї голови. Справа, якщо вигорить, піднесе Рибку до давно омріяних ним купецьких вершин“.

— Еге ж, — стримано відповів Рибка.

— Т-а-к, т-а-к... Прошу.— В глибину „затишки“ йшли мовчки, а згодом спинилися.— Ось кабінка, прошу, — показав Антон Семенович.

Рибка обернувся. Перед ним фанерна коробка. Двері запнуті сірим полотном. Підійшов, одхилив запону. Зі стін на нього глянули напівголі фігури мадон, роботи майстрів в стилі АХРівського та АХЧУвського пензля. Незабаром до коробки зайшли Качан і Рипало, а слідом за ними принесли вечерю, пиво. Їли. Пили.

Поруч фанерної коробки на маленькій сцені музика грав „Яблучко“ Глієра із таким захопленням, ніби душу вкладав у спів струн своєї скрипки. І та гра його перетворювала сцену в степ широкий, безкрай. А ним у скаженому, безшабашному леті тачанки жаху й смерті, покидьків революції, вщерть повні, мчать у невідоме, в заобрійну далечінь. А де проїхали: трупи, кров і сморід.

Скиглили струни і раптом їхній спів потягся довгою, густо вивязаною вузликами дрібними, ниткою. То за тачанками мчать вершники яничарським строем. Клинки виписують на сонці. Сліплять очі, а на лежах смерть. Жахна смерть в корчах, надлюдських муках.

Мчать тачанки!... Мчать вершники!... Мчать смерть... Тьмариться степ безкрай, широкий... Трупи... Кров... Сморід...

Скрипка грає „Яблучко“ Глієра.

Качан по кожній випитій склянці веселішав. Розмахуючи руками, він щось доводив Рибці, якому теж горілка, перемішана з пивом, розв'язала на один вузол язика. Вони говорили голосно, часто реготали з власних дотепів. Альоша ж навпаки, чим більше пив, ставав мовчазнішим. Прислухаючись до розмови Качана і Рибки, він вставляв свою улюблену фразу, — „вирішено і підписано“ — впійману ним на мітингу з вуст якогось агітатора. Часто не влучав уповід і фраза дзвеніла недоречністю. Качан і Рибка реготали.

— Смійтеся... З посміху люди бувають! Я, не ви...

— Дурень ти, Альошо.

— Еге ж, вирішено і підписано!

Рибка просто умлівав із дотепів свого майбутнього зятя і, на його думку, щирого впізнання Рипалом самого себе.

Час минає, „Затишок“ цвіте барвистим життям. Люди сумнівних занять і професій, жінчини, стрижені і простоволосі, муштини, зодягнені по-різному, старі і молоді, з темних провулків летять сюди, ніби метелики на вогонь степового багаття. У фанерних коробках панують: радість і плач, ридання і веселощі, сум і скорботи. Тут вирішується не одна доля кохання, життя, смерті.

Аж ось між столиками пройшла дівчина з валізкою в руках, повною червоних, наче кров, троянд. Очі — вогники синенькі закинутаї в гущавину республіки залізничної станції. Губи квітнуть піонами. Підійшла до коробки, на порозі спинилася.

— Купить троянди, пахучі, пахучі...

Рибка, не зводячи очей, відповідає:

— Не нюхаємо!

Дівчина не йде. Синенькі вогники падають на Качана і Рипала.

— Молодії люди... купить.

Качан сидить, мов кам'яний, дивиться в склянку, налиту пивом, перемішаним з горілкою. А Рипало

боязко, а страхом зводить на дівчину очі п'яні, повні суму степового.

— Надійко, драстуй.

— Ви мене знаєте?

— Знаю...

Так. Рипало знає її з того часу, як почав одвідувати „Затишок“. По весні вона продавала фіялки, ряс, потім волошки, такі сині, як у неї очі. А тепер троянди, такі червоні й повні, як у неї губи.

— Купіть... Виручіть, хлопці, — каже дівчина.

— Сказано, не нюхаємо, — хрипко басить Рибка.

— Сердитий дядя... — скаржиться дівчина й повертається, щоб іти далі.

Альоша схоплюється з стільця, вибігає з коробки.

— Надійко...

Обернулася.

— Купите?

— Дай... десять.

Дівчина одрахувала троянди, зв'язала їх синенькою стьождкою, подала Рипалові й промовила.

— Спасибі...

— За що?

— Купили... А ті... — показала рукою на фанерну коробку.

— А ще ти, Надійко, візьми до уваги, що їм є для кого купувати. А мені... Я один як палець на цім світі.

— А чому ви один? Такий... — змовкла. Глянула на Рипала: — Хороший, а один...

Рипало підступив до дівчини.

— Надійко... — Його рука з пучком троянд простяглася до її руки: — Це я тобі купив. Візьми...

— У мене й мені?

— Ну да... Тобі, Надійко. Візьми... Продаси.

На очі сині злетів смуток.

— Що?

Рипало мовчав. Він зрозумів, що образив дівчину.

— Ні... Я... п'яний, пробач мені. Візьми.

І дівчина мовчки бере з його рук троянди, підносить обережно до носа, трошки кирпатого, тягне в груди з червоного пучка терпке пахуче повітря.

Очі Рипалові сміються, повніють радістю. Він хоче щось сказати, але дівчина раптом одриває троянди од кирпатого носа, перекидає пучок у ліву руку, а правую ловить праву Рипалову, тисне.

— Спасибі... Од усього серця спасибі.— Її очі тепер не витримують Рипалового погляду, падають униз.

— Не треба, Надійко... В Альоші Рипала попростому все.

— Вас Альошою звати?

— Еге ж.

— Гарне ім'я А-льо-ша... Знатиму. Запам'ятаю:

А-льо-ша...

— Альоша-ша... Во-зьмі пол-то-на ні-і-же... Не подсаживайся ближче! Брось! — вилетів з коробки наглий голос.

— Вирішено й підписано, — кинув сердито в коробку і знову очі на дівчину, повні суму: — Той мій... друг, — сказав, ніби проковтнув щось гірке.

— Він глузує з вас...

На губах Рипалові запеклася смага, вії над очима тремтять.

Мовчить.

— Недобрий друг, — сказала дівчина ніби про себе, боячися образити Альошу, і знову переклала пучок троянд у праву руку: — Усякі бувають друзі — одхилила пальцями на грудях блузку білосніжну і поклала за неї троянди: — Ой... холодні... Роса на них — Щоки взялися трояновим цвітом. Права рука знову простяглась до Рипала: — Спасибі, Альошо. Прощайте, піду. — Очі в валізку між квіти: — Ось, скільки ще треба продати, — тихо вимовила. Так тихо, як шепталось листя на старих акаціях, що похнюпившись стояли гіллясті й сумні над ними.

Рипало тримав у долоні маленькі пальці, ніжно тис їх, а коли сині ліхтарики теплими вогниками глянули йому в лице, випустив руку і сказав:

— Щастя тобі...

Дівчина обернулася й пішла попід кабінками, спинялася біля кожних дверей, пропонувала купити троянди, пахучі, як вино. А він стояв, мов укопаний, дивився їй услід. В голові шумів хміль, вуха ловили кожне її слово.

— Купіть троянди. Пахучі.

— Приходь завтра.

Дівчина йде далі.

За столиком сидить троє муштин.

— Пахучі троянди. Купіть.

Один із трьох, товстий, лисиною світить, звівши на дівчину очі, змірює її з ніг до голови шкельцями пенсне.

— Тебе можна. Скільки береш?

В жилах Рипалові буремний потік крові. Мізок горить. Сльози самі підпливають до очей. Хочеться впасти отут, серед саду, на жовтий пісок декоративної доріжки і ридати, гребти під себе пальцями землю.

Альоші, блудному синові старенької змученої матері, що десь у гушавині республіки доживає своє, повне суму й сліз, життя, хочеться розтати, розвітись і щоб рештки його ества наситили брудне повітря брудного „Затишку“. Альоші хотілося відійти в небуття... Чому? То ж він ішов у залізних загонах революції під командою вікінгів нового часу. Зносив спрагу, голод, тиф, годував покійно на своїм схудлім виснаженим тілі ворогів революції — вошей. Гримів славою перемог на морських узбережжях і в степах гарячого півдня. То ж він, хлопець Альоша, чотирнадцятилітній, помщувався за загибель свого батька, прищиплюючи сухоребрих генералів і струнких офіцерів до верстових стовпів, що ними так рясніють степові шляхи України, Білорусі, Росії.

Ноги в колінах йому от-от переламляться. Але він стоїть, пильно стежить за дівчиною.

От вона дійшла столика, що перед самим виходом. Спинилася.

Людина в майці махнула рукою — „не нюхаємо“ — і дівчина зникає на вулиці, мов ясний, виплеканий уві сні привид.

Рипало йде до кабінки, мовчки сідає, кладе голову на стіл, охоплює її руками.

— Ню-нінька... Ню-ня... Ма-нюнь-кий... Ходім додому, ма-ма мо-ні дасть, — глузує Качан.

Голова Рипалова раптом підводиться. Губи кривляться, брови комами. Груді випинаються, глибоко дишуть. Схоплюється, хапає склянку, а вона йому в руці: трісь. Зуби зціплені. Він от-от скаже Павлові щось колюче, неприємне, а може й грізне. Це відчуває Рибка, то й рот йому поволеньки розкривається. Качан йорзається, мнеться. Мить і він приязно усміхається, бере міцно Рипала за руку.

— І навіщо це... Я жартую, а ти... Кинь! На друга об'явитися...

Дивляться один одному в очі — брова не моргне. Вії не затремтять.

Нарешті, Рипало розчіплює стиснутий кулак, дивиться на долоню, а на ній іскрами виграє скло поламаної склянки.

— Боляче... Мені так боляче! — Скло з широкої долоні сиплеться на стіл. — Мені дуже боляче! — скрикує.

Качан, віддихнувшись, сідає.

— Натура в нього така, Давиде Трохимовичу... За доміркою скучив.

— Е-е-е, власна домівка — то щастя, — відказує Рибка: — По-моему, так чого отут тинятися, коли є власна домівка? Та ще, мабуть і земелька. На заводах така босота, знаєте... Хоч воно й на селі тепер не з медом, бо хлібець того... тягнуть. Таки ж ці, що на заводах. Ну, та там воно все ж краще, приховати можна.

Осікся. Очі налилися ляком і дивилися на Качана. Ще ж бо рано. Дуже рано.

Час минав, одходив за грані епохи, щоб більше не повернутися.

Нерви Рибці починали грати: брала нетерплячка. Аджеж сьогодні він має знати про Качана все: хто він, що він, звідкіля він. І саме такий слухний час, Рипало на підпитку, та ще, здається, сердитий на Качана — можна вивідати.

— Павле Андрієвичу, — звертається він до Качана. Той насторожується. В очах йому світиться радість. Перший раз він чує з уст Рибки своє ім'я та ще й по-батькові. Перший раз од слів тих віє теплом і чимось справді рідним, близьким його серцю й почуттям.

— Що, Давиде Трохимовичу?

— Яюсь із голови мені випало. Переказувала Соня, що вона чекатиме на тебе о дванадцятій у садку. Поспіши... Знаєш, вона в мене з капризами. А я проведу Альошу і теж додому.

Глибоко глянувши в Рибчині очі, Качан хвилину перебирав у думці почуте, взяв із стола склянку, налиту до вінець пивом, перевернув її в широко розкритий рот, проковтнув одним ковтком, встав, вийшов з коробки і миттю зник за ворітьми „Затишку“.

А незабаром Альоша й Давид Трохимович теж кинули „Затишок“. Тротуар їм під ногами гойдався. Йшли. Мовчали. Альоша тому, що язиком не мав сили володати, він став йому важкий, ніби стопудовий бовванець заліза, а Рибка обмірковував з чого почати.

Несподівано, голосом тоскним, Рипало затяг степову пісню:

По-над рі-ічко-ою,
Бе-реж-ко-ом!
Ішов ко-о-о-озак
З батіж-ко-гом!
Ге-е-е-ей...
До-лю до-га!-ня!-ти!
Ге-е-е-ей...

Пісня вдарилася в кам'яні стіни, покотилася по-
рожніми лунками вулицями, провулками, знялася над
містом і давеніла, стихаючи в синій височині неба.

— Люблю слухати малоросейських пісень, Альошо! —
кахикнувши почав Рибка. — Колись, замолоду, і я
співав їх. Бувало в отця Віталія, — священника дале-
комлинського знаєте? Ні?.. Еге ж, бувало, зійде-
мося, вип'ємо та як затягнемо: — Ой, вербо, вербо,
де ти росла, — так повіриш, жінки плакали. А госпо-
дін пристав Микола Йосипович Васягин був такий,
добряга чоловік... — І шепотом: — мабуть, убили...
Еге ж, так він бувало сидить, слухає, слухає, покрутить
вуса довгого. От вуси мав — генеральські! Еге ж...
Покрутить і каже: — Прелесть еті малорасейськіє
песні, оне как би сольоний огурець ік випівке.
Душу, — каже, радують. Розумний був чоловік, цар-
ство йому небесне...

Та Рипало не чув Рибчиної промови. Він почу-
ває себе огорнутим поранковими, береговими туман-
ами, просто йде, не знаючи, куди.

По! - стрій, чу - мак!
По - стрі - ва - таай!
Шлях у лю - у - у - дей,
Роз - пи - тай!
Ге - е - е - ей...
Чи! не! аа! - ба! - рив - ся!
Ге - е - е - е - ей...

А коли доходили рогу, Давид Трохимович міц-
ніше притиснувся до Рипала.

— Да - а - а - а, Альошо, — почав тихо, — харашо ти
співаєш. А далі філософствував: — Життя воно те-
пер не те. Не те, що було. Ось і я. Колись оддав би
дочку за радника якогось, чи банківця. Та найшлися б
люди. Всяких було. І хазяйський син знайшовся б,
купецький. А тепер що? Я не кажу, боже мене
борони, що людей немає. Вони є... Тепер Павло
в пошані... у вас.

— Та ще в якій пошані, — притакнув Рипало, ледве повертаючи язиком.

— У великій, Альошо, пошані. — Змовк. Хвилина і він голосом тихим, ніби питає, і ніби так, про себе каже: — Павло комуніст... профсоюзна людина...

— А то ж як.

— Ставку комуністичну сдержує...

— Ще й яку. Ого!

— Отож бо й є, Альошо. Всюди доступ має...

Рипало спинився, підвів обважнілу голову, мовчки подивився очима полив'яними в обличчя Рибки, хитнув головою. А Рибка перебирав у думці слова, впіймані з Рипалових вуст. Душа йому повнилася радістю. Виходить, у виборі він не помилився. Качав таки має в боковій кишені свого синього піджака посвідку члена партії. О, Давид Трохимович тепер покаже себе на весь зріст і Ремезу, і Литці...

Спінившись біля дверей п'ятиповерхового будинку, прощалися.

— Якщо бог допоможе, погуляємо. Отоді вже поспіваєте! Люблю, страсть люблю, слухати малоросейських пісень. І вас, Альошо, одружимо... Тільки б діточок обоснувати. Знаєте — гроші вже одклав. Куплю гардеробчик, шифоньерку, ліжечко нікелеве, м'якеньке, диванчик, порт'єри, канапу, гардини... Одне слово, щоб усе по-людському було.

— Еге ж, щоб по-людському...

— Ви вже, Альошо, не турбуйтеся. В мене все по-людському. Для доброго зятя не пошкодую.

— Еге ж... Гик... д-да-а-а. — Це Рипало.

Тоді Рибка взяв його долоню в свою, стис.

— Прощайте, Альошо.

— Прощайте... Гик! Вирішено й підписано. Гик!..

Спать, спать, спать... Розійшлися.

У Надходила осінь і по замських садах одцвітали троянди. А в Рипала зацвітала любов.

Знаєте, осінь. Вона м'яка і ніжна. Вона шумлива і давінка. Отак вийдете за місто, спинитесь в полі

чистім, крикнете: а-а-г-о-о-о-в,—і покотиться воно перекотиполем, да-ле-ко, вдариться об стіну парка, зодягненого в позолоть, і летить до вас відгомоном: — о-о-о-в.

Запашна осінь... Повніе вона лоскотними пахощами і родить в людей безліч химерних бажань.

Осіню сильна й туга самоти. Рoste вона, як ніч на заміських гонах і гонить самотніх шукати товариства, кинутися у вир людський, що б'ється хвилями об кам'яні стіни вулиць. А інколи осінь веде шукати друга й товариша, жінку. Теплу, як сонце, і квітну, як троянда.

Але ж троянди одцвітають.

І щовечір, повернувшись з роботи, Рипало на швидку переодягається в чисту одіж, біжить на вулицю, блукає, мов привид степовий, майданами міста, Він самотній. І дарма, що дістав роботу коваля, дарма, що й майстер до нього уважний, його ще й досі прозивають кугутом, сірим. Дружити з ним із заводських ніхто не хоче. А потім: ця його мовчазність, вона викликає безліч підозрінь, всяких міркувань у робітників. Але що він має діяти? Спробував піти в клуб, зустріли, як завжди словами: — „О! Кугут прийшов!“ Намагався зав'язати з ними розмову, та біль образи здавив йому груди, горло. А слово: кугут, шипіло біля вух, мов ядовита гадюка. І ходить він тепер, мов пес зацькований, голову вниз, очі в землю.

Ось він йде вулицею, хмурий. На кожному розі спиняється. Оглядає дівчат-квітниць: не горять сині ліхтарики закинutoї в гушавину республіки маленької залізничної станції.

Іде далі. Немає Надійки. Де вона? Одцвіли троянди, алеж цвітуть хризантеми? Гвоздики кров'ю горять по газонах? Куди зникла? Повертає на знайому вулицю, спить, а, дійшовши воріт, спиняється: — „Може тут...“ — Прислухається: гомонять незнайомі голоси і ридає скрипка. Хвилину помрівши,

йде в „Затишок“, сідає за столиком. Вгорі, між гілляк акації гуляє осінній, рвучкий, як Рипалові почуття, вітер, зриває драбинчасте листя, кидає на столик. Альоша бере обережно листочок, мле в пальцях.

— Жовкне...

Погляду не зводить з воріт. Може прийде.

Од напруги очі болять. Заплющує їх, а в уяві: голі поля. А ось над дорогою старі верби, жовкнуть. Ліворуч — гай берестовий. Підійшов він під саме село і спинився над яром, задумався. Там денікінці розстріляли Альошиного батька — голову комбіду і салдата муштрованого, фронтового, війни світової — Сергія Рипала. Було тоді Альоші чотирнадцять. Хлопець. Але ніч... Страшна. Врізалася вона йому в пам'ять болючою раною.

Після жнив того літа батько ховався по болотах, лісах, проваллях і осінньої, темної ночі прийшов одвідати матір. На плечах сорочка — шмаття. Обличчя ховалося під шорстке й густе волосся. Біля нього впадала мати, благала:

— Годі, Сергію. Ну, потягають. Посидиш. Лучше ж, ніж ото щодня й щоночі терпіти труси. Не йди, Сергію...

Батько чухав потилицю:

— Уб'ють... Лучше в очереті пересиджу... Минеться лихо, тоді...

Мати плакала.

— Чи й минеться... А ти, Сергію, вже так змучився, так змучився. Лица на тобі немає. Зличавів. І я змучилася. Ой, як я змучилася, Сергію. Побудь хоть цю ніч, переночуй. Приходили вдень, чого їх удруге принесе. Змучилася я... Як на дворі що зашарудить, чи вчую топіт, так і думаю, — несуть звістку, що тебе вбито... Дівкою була — поневірялася в наймах. Ти на війні був — горе їла, слізьми запивала. Усі лиха пройшли — думала, а ти в комбід пішов...

Підвівся батько з лави, кинув за плечі карабін. А мати перед ним навколюшки, ноги оповила руками.
— Сергію, не муч... Олексій же он... син. На кого кидаєш...

Підвів матір, посадив на лавку:

— Скоро повернуся,— сказав тихо й пішов.

За сінешними дверима щось важко гупнуло. Мати стрімголов вилетіла з хати, а за нею й Олексій. На дворі побачили: біля сіней стояло з десятеро людей з кокардами на чолах, такими, як носив колись і Сергій Рипало, будучи салдатом, а посеред них батько із зв'язаними за спиною руками.

Мов скошена очеретина, повалилась мати на землю.

— Людочки добрі... Та на віщо ж ви його... Кому він що поганого зробив? Пустіть... В нього дитина... Пустіть, люди добрі... Простіть йому, лю-юди-ди... до-б-рі-і-і-і-і...

Над нею блиснули золотом погони:

— Простити? А хто пограбував маєтки його світлості князя Горчакова?

— Конфіскував, як майно, нажите кривною працею селян!— відказав батько.

Офіцерові заскрипіли зуби.

— Не він, пане офіцере. Все село...

— Ага! Все село злодії! Беззаконно...

— По закону нашої влади... По декрету Леніна!

Обличчя офіцерові перекошилося. Увірвався в гурт і вдарив батька по голові.

А потім: у степ, через село, одходив цокіт возів.

Мати йшла віддалік за возами, попід канавою, ведучи за руку Альошу. Лани довколашні заливала поранкова, прозора блакить. Мати плакала.

Обігнувши гай, вози спинилися. Від них відділилися люди й подалися долиною в гущавину дерев. Мати, повна одчаю, кинулася туди. Ноги врізалися в ріллі в'язки. Залунав постріл...

Мати впала ниць, гребла пальцями під себе землю, кусала зубами чохлу мокрої од сліз і поту сорочки.

... Доходили гаю. Мати... Змучена мати! Вона сп'яніла од мук і горя, прийнятого так несподівано. Іде хитаючись. Зводить вистраждані, запалі глибоко очі догори, молиться.

... На прогалині, під кучерявим берестом лежав батько Мати схристила руки. Дивилася на простріляне тіло безбарвними очима, в яких уже не було ні горя, ні одчаю...

Тремтіння повзе спиною Рипали, кулаки міцно стискаються. Підводить голову, глибоко дише і, випивши шклянку пива, тихо-тихо тягне пісню:

Ой, прийшла смерть, прийшла смерть
Та й до вдови в гості:
Годі, вдово, пить, гулять,
Прийшло время помирать...

Завжди було так: коли до Альоші приходила туга, він співав. Тужно й сумно співав:

Ой, їди смерть, їди смерть
З вдовиної хати:
Вмирать часу не маю —
З сусідами гуляю.

— Слухай, ти! Хаме! Чи не пішов би ти під свиношник із своєю йолопською піснею, га? — виповз із фанерної коробки наглий голос.

Образа налила полум'ям Альошине лице. Підвівся мовчки, підійшов до дверей, одхилив сіру запону. Там сиділо трое. Очі впіймали зодягненого в білу, як сніг, сорочку. Голова йому світилася великою лисиною. Щоки одуті. Впізнав: — це був той, що на благальні Надійчині слова: — Купить троянди... — відповів: — Тебе можна — і питав: — скільки береш. Руки пружніли.

— Це... моя пісня хамська?

Лиса голова потяглася до стелі коробки. Рипало підніс догори стиснуті кулаки. З очей бризнула лють.

— А ну! Ну... Мужик! Хам! Геть звідси!..
Ну? — верещав лисий і злякано бігав сухими, мов
скло, очима навкруги себе.

Права рука Рипалова метнулася над столом, про-
свістала кулею під стелю і впала на лисину. Знявся
войк, вереск, крики.

— Міліці-і-і-і-я!.. Де міліція? Дали хамам
свободу! Хуліган!! Я тебе до суду... Я тебе...

— Розстріляєш може?

— Хам! Мужик! Свиня! — сікорив лисий, притис-
нутий столом до фанерної стіни.

— Не скажи, мов блоха на цепену, — умовляв його
Альоша і голосом, повним болю, говорив: — Ти ж
мені, прохвосте ти миршавий, всю душу споганив.
Серце облив брудом... У мене душа болить... от
я й співаю. Розуміти ж людину треба.

— Хам! — скрикнув лисий.

— Цить!

А з усіх кінців „Затишку“ до фанерної коробки
сунули люди. Гамір і крики зростали.

На воротах тюрчав міліцейський тюрок.

VI Одно за одним всі четверо вийшли на малень-
кий перон.

— Дякувати господові приїхали.

Соня навшпиньках підлетіла до Рибки, оповила
йому шию довгими руками.

— Папашо! Мій любий па-па-шо... Він так
змучився на цім проклятім трамваї... — Поцілувала
у вогке од поту чоло. Обернулася до Фені Павлівни: —
Мамашо, й ти стомилася... Як важко дихаєш. Бід-
ненька... — підлетіла метеликом і теж поцілувала
в м'яку обвислу щоку.

Качан дивився на Соню, радів.

— А тепер, папашо, ходім! — сказала Соня. —
Я пропоную аж на край парку. Там сонце, берези,
сосни. Там така прелість, мамашо. Правда ж, Па-
влушо, там надзвичайна краса?

— О, да!

Він перейняв це „о, да!“ од Рибки. Завчив його, мов попуга, і в розмовах завжди старався ним козирнути. Навіть Соня це запримітила. І тепер, впіймавши на обличчі Давида Трохимовича ризку недоволення, підійшла до Качана :

— Павлику, не зловживай цим о, да,— бо, бачиш, папаша сердиться. Я знаю, наслідуючи його, ти хочеш зробити йому приємне, але пам'ятай, він ні в якій справі не терпить конкурентів.

По хвилині— молоді попереду, старі за ними,— йшли широкою каштановою алеєю в глибину парку. Поминули водограй, що вихором дощовим здіймався над великим басейном, повернули праворуч, пройшли сосняк і вийшли в поле, що ярами, полянами і вибалками тікало за обрій.

Качан зідхнув, потяг у груди степового повітря.

— Іч, просторінь яка... Бачу, вам, Павле Андрієвичу, без привички трудно в городі.

— Нічого, папашо, він привикне... Еге ж, Павлику, привикнеш?

— З тобою, Сонічко...

— Правда, Павлику? Правда? — допитувалася.

Олив'яні Качанові очі дивилися одверто їй в лице.

— Так... Назавжди...

Соня шепотіла :

— Обожаю... Умліваю, Павлику. Чуй! — потягла його руку до своїх грудей. Поклала долоню на своє серце : — Швидко б'ється?

— Дуже.

— По тобі, Павлику...

Дорога сповзла вниз, пішла поміж кущів вільшини, молодого дубняка, покотилася в березняк.

Спинилися біля куща дикого жасміну, що давно вже одцвів і тепер тягся до сонця, гілками, де-не-де втиканими почорнілим листям.

Феня Павлівна розіслала на пожовклу траву простираadlo, викладала на нього з кошків пляшки з вином й іншу всячину до їжі й питва.

— Сонько! — гримнув Рибка: — допоможи мамаші. Ія, бариню крутить. Ще рано.

— Па!-па!-шо!! Як ви смієте? Ви вже не маєте права так...

Шуміли берези, пахло степовієм осіннє повітря. Рибка, випивши чарку-другу та поласувавши смаженим курчам, ліг горілиць просто на траву і мовчазний дивився в небо, а Феня Павлівна сиділа на простирадлі поруч Соні і Качана.

— Потерпіль, діточки.

— Мамашо, а які мені сукні до весілля папаша гадає справити, знаєте?

— Знаю, доню, — і Феня Павлівна загинає указовим пальцем правої руки пальці на лівій: — шовкову одну, креп-де-шинову одну, шерстяних дві, маркізетову одну, оксамитову одну...

— Мало! — скрикує Соня. Хоча, — здається, жінкам комуністів не можна так пишно наряджатися.

Правда, ж не можна, Павлику?

— Можна... Можна?.. Як це прекрасно! Як це добре! — тулиться до Качанових грудей: — А я, грішна, подумала, якщо не можна, то я... нищечком їх зодягатиму. Знаєш, Павлику, як? Думаю, замкнемося в кімнаті, я зодягну шовкову сукню, ти каверкотовий костюм і хоч одне перед одним пишатимемося, коли перед людьми не можна. А раз можна... — змовкла. Обернулася до Фені Павлівни: — Велика честь бути жінкою комуніста. Правда, мамашо?

— Правда, доню...

— Правда, мамаша? Правда?..

Соня кинулася до Качана.

— Милій мій! Прекрасний! Ти мій хорошенький. Я тебе... з'їм. Гам, гам.

Качан пручався, заглиблювався думками в складність ситуації.

Шумів куш жасміну. Панувало глибоке мовчання.

Феня Павлівна підсунулася до Рибки й довго шепотіла йому щось над головою.

Качан насторожився, а Давид Трохимович повернувся на бік.

— Еге ж, треба б, — притакнув він. — Як на мене, то хочби й завтра. Та от як... чи по-православному, чи по-вашому, сірич гражданському?

— Бачите, Давиде Трохимовичу... ви думаете... — почав Качан, але Рибка відразу ж обірвав його.

— Ні, ні, Павле Андрієвичу... я нічого такого не думаю. Я тільки хочу сказати, що все ж, як там не є, а ми не татари якісь там і не турки, а православні. І коли вже справа йде про таке діло, як одруження, тут уже... знаєте, — він устав і підсунувся до Соні й Качана: — Я просто хочу вам сказати от що: зробимо ми все це нищечком. Хто знатиме? Нишком та тишком і повинчається. Як ви на це, Павле Андрієвичу?

— І справді. Ти розумієш, Павлику, яка це краса. Візників на дутиках з десяток візьмемо. Вечір, вогні горять над містом... Панікадила горять, свічки горять... Все горить. Як це, Павлику, все гарно. Прелість! — цокотіла захоплено Соня.

— Душа моя, Давиде Трохимовичу, не лежить до церкви. Релігія, знаєте... опіюм, — ледви видавив Качан.

На обличчя Соні й Фені Павлівни упав щирий смуток, а Рибка замислився, тер долонею чоло і дивився в землю.

На захід одходив терпкий день.

Із степу тягло осінньою прохолодою.

А незабаром крізь шумне вечірнє місто трамвай віз їх на Далекі Млини.

VII В кімнаті ще плавали згуки слів, так впевнено киданих Качаном на ліжку, де сидів Рипало. Альоша тепер складав їх у цілі речення, зважував кожне, вивчав їхній зміст. І чим глибше вдумувався в них, тим яскравіше вимальовувалася перед ним Качанова постать, що вдерлася в його душу й мізок із своїми думками про життя, життєву мету. Ті сло-

ва ще не так давно звучали в Рипалових вухах, як одкровення новітнього апостола, захоплювали його, полонили й тягли на якусь туманну дорогу. Тягли блудного сина своєї старенької матері, що вирядила його в дев'ятнадцятім з глухого села в незнану, невідому путь.

— Иди, сину... — христила. — Батька вбили... — плакала. — Повертайся, сину... — молилася.

... Село вербами, вишняками поросло. З нього далеких доріг не видно.

... Греблю прогрімилі вершники, за ними полки хиталися зорями червоними на схід. А потім двоколки кулеметами, дула яких на захід, схід, на південь, північ. Альоша в передній.

А виїхали у степ — дорога пояснила. Гналися за ворогом, що в шаленому леті одходив чорною хмарию на південь. Так аж чотири роки. А тепер. Загубив дорогу. Качанові ж вона ясна:

— До власної хати. Крамниця в тестя є. Ще якесь хазяйство заведу. Оце дорога! — звучать у вухах Рипалових слова і запитання: — а твоя куди?

Справді, куди Рипалова? Повернутися на стару... Але: де вона? Загубив... Як це сталося?

— Селом од тебе дхне. Вітром степовим, що сьогодні віє зі сходу, завтра з заходу, позавтра ще звідкілясь. Немає в тебе робочого гарту. Машини тебе давають... А треба давити на машини... На них давити. А вони лихо наше давитимуть... Вони під нашим доглядом і орудою злиднів наших битимуть, Альошо! І поб'ють... Бо робітникам належать. А раз так, усе життя, все, що в життю, робітникам належить. Ти врозумій, колись наш завод хазяїнові належав. Він, сукин син, так ним давив на нашого брата, що писнути сили не було. А ми одняли в нього і давимо... Тепер він наш. А раз так, похазяйському й куй! По-хазяйському... Не ворочай бовванця, мов три дні не їв. А скоріше, скоріше... Та щоб добре. Щоб із'яну не було в кованому. Бо

подаси тріснути, з нього вісь до паровоза зроблять, піде він на колію, поїде, повезе, а там — бах! — катастрофа. Од робочого чоловіка тепер багато вимагається. Перед усім світом робочим одвіт держимо за революцію, Альошо! — пригадав Рипало цю довгу й просту промову старого коваля, свого вчителя ковальської справи.

Іде манівцями Рипало. Де загубив дорогу? Хіба на маленьких степових станціях тої лютої зими? А може мати... Як вона там живе тепер? Стара. Коли повернувся з Червоної армії — стріла Альошу на порозі. Казала слізно плачучи:

— Ходиш, синку, слідами батька, а я мучуся, страждаю. Ім, як і все життя своє, горе, слізьми запиваю. А ти ходиш. І тобі, як і батькові, революція в голові лежить. Взяла вона його, візьме й тебе.

А він їй:

— Драстуйте, мамо... Я живий — і прощайте. Піду на шахти.

Мати йому руки на рамена.

— Ні, сину... Не підеш. — у плач. Сльози гором їй по жовтому обличчю: — Батька взяла революція... Тебе не віддам. Буде з неї. Вистраждала я...

Плакала гірко. За всіх матерів багатьох тисячоліть, що вирядили дітей своїх на бойовиська за владу, ідеї, на жорстокі криваві війни армій плебей з патриціями.

А він пішов, не оглядаючись. І куди зайшов? Де спинився? Роздоріжжя...

— Перед усім робочим світом одвіт за революцію держимо... а раз так: по-хазяйському куй! По-хазяйському, бо ти ж і робочий, і хазяїн...

Сором спалив щоким. Здавалося, що старий коваль стоїть перед ним і докоряє за втерянні роки. Гостро докоряє. Боявся підвести очі. Сидів на ліжку, блукав ними по підлозі. А незабаром кинув до стелі зойкне запитання.

— Питаєш, куди моя дорога?..

Звів очі. Але Качана в кімнаті вже не було.

Альоша схоплюється з ліжка, вилітає з дверей, біжить східцями з п'ятого поверху вниз, вискакує на вулицю і щосили мчить вулицями, провулками, не спиняючись.

Він поспішає на завод, щоб не спізнитись.

VIII Тихий дім Рибки, завжди окутаний снечою і спокоем, тепер походив на якусь гамірну. Феня Павлівна метушилась і хвилювалась. До широких її стегон липла дорогого шовку чорна сукня. Блузка білосніжного маркюзету просвічувалася їй на широких плечах, міцно охоплювала незграбний стан. Голова ховалася під тонкою, мов павутина, молочного кольору шаллю, кінці якої, проскочивши плечі, бігли через груди і спадали різнокольоровими китичками на нові черевики. Плавала вона труською, незлеглою копицею із кімнати в кімнату, усміхалася сама до себе, щось бубоніла під ніс, переставляла з місця на місце стільці, поправляла на столах скатерті, часто зазірала на кухню. Там, у духоті різних варев і печень, вона розовіла до кольору харчового буряка, пітніла, порядкувала куховарками, що їх закликав Рибка приготувати весільний стіл.

— Дівчата, ви вже все робіть, як би своє, як краще, смаженого побільше, смаженого.

По хвилині вона зникала в іншу, так звану, кімнату для дам. Тут спинялася на хвилину в колі подруг.

— Одна ж вона в мене, сусідоньки. По-людському треба вирядити в життєву дорогу, — і, вткнувши голову в коло жіночих постатей, шепотіла: — Сьогодні їх і тее... В соборі. Нищечком. Що не кажіть, а й вони люди. І комуністи богу вірять. А завтра й весілля одгуляємо. — і Феня Павлівна загадково усміхається, витягає з кола голову: — Гуляйте, голу-боньки, а я побіжу порядкувати...

Ось вона в передній. За довгим столом, помняті життям, сидять чоловіки. Очі їй перескакують з одного обличчя на інше, вона розводить руками.

— Яка я рада! Мило. Дуже мило, Михайле Івановичу, з вашого боку. Це нам честь, — кидається до колишнього полковника жандарського корпусу, а тепер сторожа міської трупарні — Замрицького. — Драстуйте, — поцілувалися. Відчула: від нього дхне трупом. Одступила. — Постаріли ви дуже.

— Да-а-а... Життя тепер наше не те, що колись. Та й старість підходить.

Феня Павлівна хитає головою, а очі од Замрицького біжать далі по обличчях, щомиті вони широко розплющуються, повніють радістю. Та й як! Бачили вони тут усіх старих друзів Давида Трохимовича. Ось край столу сидить капітан гусарського полку його величності Вікентій Парамонович Дубінін. Він теж постарів. А он Денис Миронович Шилін — колись найперший рибний купець міста. І він старий.

— Як бачите, Феню Павлівно... А колись жив. Бувало повернешся з діла в місто, та як загуляєш. І прогулювали до біса, а ще більше тих прибутків росло. А тепер що з нас? Та хто з нас думав, панове. Хто думав? — лиса голова Шиліна трошки схиляється. Обличчя гнилою грушою, кольору бурого, у Феню Павлівну: — Старіємося всі...

— Еге ж, — притакує та. — Колись жили, — і витирає сльозу з ока.

— Так і померемо...

Тиша. Феня Павлівна біжить очима по обличчях Рибчиних друзів, когось шукаючи. Біль стискає їй груди. Таке свято, а Давид Трохимович не закликав отця Віталія. Хіба забув? Хочеться плакати і вона простує до дверей. На порозі кам'яніє. Назустріч їй іде Рибка. Увійшов у кімнату, зухвало кинув на стіл кашкета.

— Фу! Півміста пішки. Ну, та як кажуть, добре діло, коли кінець його добрий, — обвів хитрим поглядом примружених очей присутніх і сів.

А коли день одійшов за далекомильські левади і вулицями передмістя пройшлося надвечір'я, Рибчин дім зашепотів десятками голосів сторожко, тихо:

— При-йш-ш-ш-ш-ов... Він при-йш-ш-ш-ш-ов...
Чуєте? Вже при-йш-ш-ш-ш-о-о-в...

І це „ш“ шуміло так, як шумить лист на осоко-
рах восени, таємниче, молитовно.

Через хвилину на дверях передньої пролунав
Сонин голос:

— Па!-па!-шо! Ма!-ма!-шо! Ось він... наш
Павлик! Мій любий, милий прийшов.

І от, посеред кімнати, поруч одне одного, стоять
Павло й Соня, з правого боку — Рибка, з лівого
Феня Павлівна, схвильовані. Панує тиша.

Очі Сонині зводяться догори, повіки ховаються
під брівні дуги. Вона показує рукою на Качана.

— Це мій муж... Пав-лу-ша!
Гості поглядами вітаються з ним, поглядами здо-
ровлять обох... Вони в свою чергу вклоняються до
гостей. Рибка довго шаріє очима по кімнаті. Муги-
кає. Показує на Качана рукою, потім на Феню
Павлівну й на себе:

— Наш зять... Милуйте й жалуйте...
По цьому до подружжів Рибки підходять поодиноці
їхні старі друзі: Дубінін, Шилін, Замрицький, по
черзі тиснуть їм руки, голосами, повними відданости,
поздоровляють.

— Дякуємо, панове. Дуже дякуємо.
Феня Павлівна плаче.

... Вечір біжить. В кутку передньої грамофон грає
„На сопках Манчжурії“ та „Дунайські хвилі“. Трошки
підпили пари вальсують, тонно й плавко похитуючись.
Це — молоде товариство Соні, далекомлинські дів-
чата й хлопці, сини й дочки колишніх купців, пол-
ковників, великих комерсантів, а тепер спеців ра-
дянських торговельних закладів, бухгалтерів різних
трестів, агентів для розповсюдження газет, книг.
Вальсують.

Качан стоїть у кутку самотний, палить цигарку
за цигаркою та стежить, як Соня, танцюючи, пере-
ходить із рук у руки набундючених, мов півні,

кавалерів. Але що йому до того? Нехай. Вона ж інтелігентна. Їй і до танцю потрібен інтелігент. До того ж він і танцювати не вміє. Ну, гопака чи там метелиці може б і станцював. А от цих вальсів, різних польок, краков'яків усяких не вчився.

Раптом до нього підлітає Соня й голосом тягучим, як варення, продеклямувала:

Весь любов єто толькі шуточка!
Біо видумал глупий ма-а-й...

Знялися голоси. Всі кімнати, як одна кричали:

— Гірко!.. Молоді, гірко!! Гі-і-ірко-о-о!

Нахилившись одне до одного, Качан і Соня трічі поцілувалися. Регіт задоволення знявся, ніби вихор у степу.

Гості гуляють...

Маятник годинника, що висить на стіні в передній, одбиває ритмічно секунди. Шипить грамофон. Виходили із собору, опоєні святковою радістю.

IX Качан, ведучи Соню попід руку, дивився тільки уперед, а та ступала легко, немов летіла. Слідом тупав Рибка, а коли вийшли на паперть, втиснувся у середину, взяв Качана й Соню під руки, потяг до ліхтаря, що лив стіною на східці під стару акацію жовте світло.

— Дітки мої! Доню... сину... — шепотів. — Який я радий, що все так добре владналося.

За рогом собору, в провулку, спинилися. Соня й Качан поправляли одне одному вбрання, а Рибка вертівся навколо них. М'язи на щоках йому грали.

— Ну, зятьок... тепер покажи... Нехай тесть побачить на власні очі...

Качана оповила хвилива задума.

— Що показати?

— Та те ж... Як його?... що ти комуніст.

— Партквиток, — підказала Соня.

— Во! Во! Партквиток — і помітивши, що Качан озирнувся, спитав: — Боїшся? Думаєш, за нами сте-

жить хто? — Узав зятя й дочку за руки, потяг у темінь. — Тут ніхто не побачить і не почує. — Повернув у хвіртку огорожі собору. — Тут, що вдома. Качан роблено мнявся.

— Встигнете...

— Ні, ні, ні... ти вже покажи, — умовляв Рибка. Потім впіймав Качанову руку й приклав до своїх грудей: — Чуєш, як б'ється? Покажи...

— Павлушо, ти ж бачиш, як папаша хвилюється. Покажи вже йому.

Широка усмішка впала на обличчя Рибчине.

— Ги-ги-ги... — заїржав він, взявши в тремтячі пальці книжечку: — А-я-я-я-я... Маленька отака, а скільки вона важить у житті людини. Яку силу й вагу має та людина, що носить її в кишені. А-я-я-я-я... Та ще й в шкіряній обгортці — Хотів поцілувати. Звів очі на Качана: той усміхався і, Рибка стримався: — Красива! — і думає про себе: „Ну, Литко, ну, Ремезе. Бережіться! Із зятем, що має оцю книжку да-ле-ко я піду. Не дертимете ви тепер догори носів своїх сопливих. Ви дві сили, а моя одна, третя і я вас скручу в баранячий ріг... Не сміятиметеся. Не глузуватимете при зустрічах зі мною, а низенько, низенько кланятиметеся, до самої земельки і фін-агент в моїм домі тепер буде своєю людиною. А заїкнетеся — одне слово зятька, блиск золотих літер ось цієї книжечки перед його очима і справа на мазі. А все оця чудодійна книжечка“. — Ще раз пробіг коротким поглядом по обгортці. — Зроду не бачив. — Розгорнув. З одвороту на нього глянуло Качанове обличчя: — Е-е-е... та ще з патретом... Дивися, Соню, який він тут красивий, мов живий.

Банькаті очі закотилися під надбрівні дуги.
— Прелість! — І кинулася Качанові на шию: — Мій... Ти там смієшся, наче Фербенкс... Мій Ду-гласику! — поцілувала.

Тимчасом Рибка перескочив очима на першу сторінку.

— Пред'яв-ник цю-го... — читав тихо, ніби з молитовника, але так, щоб і Соня чула, — дійсно член... то-ва-ри-ства...

Почувши останнє слово, Качан похолов. Бачив, як з Рибчиного обличчя спадає радість, брови сповзають вниз.

— ...захисту...

Блиснув очима.

— ... Тварин... рослин... Чуєш, Соню?! — скрикнув Рибка.

— Що трапилося, па-па-шо? — спитала та голосом спокійним, думаючи, що Рибка з радощів втратив рівновагу. Адже з прочитаного вона добре зрозуміла слово „товариство“, а це ж однаковісінько, здається, що й комуністи.

Рибка розвів руками:

— Це не те... зятю... Не те...

Качан шарів руками по кишенях. Чоло йому бра-лося холодним потом. Скроні од напруги горіли. В уяві уривками пропливла остання зустріч в одному з темних далекомлинських провулків із Жоржем Моховим.

Сховавши до потайної кишені френча п'ять червін-ців, він тоді похапцем ткнув Качанові в руки цю книжечку. — Я більше не комуніст, — сказав і не-гайно зник.

— Виходить, немає в тебе... того... як його? Де ж твій... той... самий... — До Соні: — як його?

— Партквиток.

— Еге ж, партквиток...

Мовчить Качан. Очі йому шкляніють.

— Немає? Що ж це таке? Га? Виходить, ти збезчестив, знеславив нас, га?

З-за рогу собора виповзла захекана Феня Па-лівна, а за нею Шилін, Замрицький.

— Що сталося?

— Сталося! Зятьок — ракло!.. Чоловік мові доньки...

— Па!па!шо! Як ви смієте?... Ви мене компро-
мітуєте! Соромите перед цілим світом!— зойкала
Соня і зайшлася риданням.

З майдану в провулок посунули люди, оточували
колом Рибчину родину.

Знявся гомін.

— В міліцію старого пса!

Рибка водив розгублено очима по натовпу, не зна-
ючи, куди кинуться.

— В міліцію гвалтівника!

— Люди добрії.

— Ет!.. хотів згвалтувати дівчину та ще й виправ-
дуватися хоче.

— По-слу-хайте ж бо, люди...

Натовп притих.

— Віддав я, люди добрі, дочку свою заміж. Оце
вінчали... Вийшли з церкви, а вона:— Скінчилося
моє дівуваннячко... — і в плач...

— Дозвольте пройти!— пролунав раптом голос
над натовпом:— Хай і ми поздоровимо Давида Тро-
химовича та його доньку.

Люди розступалися і в коло увійшли Литка й Ре-
мез. Рибці в очах потемніло. Він почував себе вки-
нутим у дім, охоплений пожежею.

Затаїв дихання. Руки підводяться тихо, одна
до Литки, друга до Ремеза.

— Натє!.. Викусіть! О!!!— і дав обом під са-
місінькі носи по дулі.

З натовпу, наче лопіт крил зграї воронів знялося
плескання сотень долонь і регіт, повен задоволення.

Мить і Рибка вхопив Соню за руки і поволік її
крізь натовп, далі темним провулком.

— Па!па!шо!!— кричала істерично та. — Па!па!-
шо! Ви...

А майдан гримів. Наступав людськими тілами на
темний провулок, хвилювався, немов ріка, розгойдана
великим вітром, кричав. Та Рибка не зважав, волік
за собою Соню, міцно вчепившись руками в її одяг.

— А я ж тебе, суко, вчив! А ти кого мені знайшла?! Ракла? Га?! У матір вдалася, га?!

Слідом бігла Феня Павлівна:

— За які гріхи спала на дім наш така кара? — питалася.

Бігла...

Х В провулках ще блукала поранкова сутінь, як хвіртка в огорожі собору запищала іржавим залізом. З неї, похитуючись, вийшов Качан. В темені й холоді він висидів усю ніч під кам'яною стіною і тепер не почував тіла. Скандзюбло воно бд холоду.

Втягнувши голову в комір бобрикового пальта, він довго, спершись на паркан, козтав дрижаки.

А коли на тротуари памороззю впав холодний ранок, він вийшов з провулку й пішов просто, не знати куди.

В голові пропливли картини передвесільної вечірки, спів грамофону, танки польок і вальсів. Вінчання.

Не зчувся, як дійшов парку, що вже стояв напівроздягнений. Дуби й каштани, ніби хлопці далеко-млинські, свистали на вітрі злодійським свистом. Але й свисту того не чув Качан. Він, сівши на лавку в каштановій алеї, палив цигарку за цигаркою.

В далені над містом знімався свист гумових шин і дзеленчання трамваїв. А парк дихав порожнечою.

Було вже під вечір, як Качан повертався до міста. Ішов глухими провулками. Вийшов на вулицю аж біля мосту, що перекидає місто на Далекі Млини. Поспішав додому.

— Павло... Драстуй!

Спинився. Підвів голову. Перед ним стояв Альоша, а поруч нього дівчина з очима синіми, як ліхтарики, що світять ночами по глухих станціях республіки.

— І мене можеш поздоровити, Павле. Ми з Надійкою... одружилися.

Та на обличчі Качановому ні риски радості, він повів навкруг себе очима, налитими люттю і подався далі.

Рипало й Надійка, притулившись одне до одного, стояли мовчазні і дивилися йому вслід доки постать його не зникла в глухому провулку.

— Химера якась, — віддихнувшись, тихо сказала Надійка.

— Ну а нам дорога туди! — махнув рукою Рипало впродовж вулиці, і ніжно взяв Надійку попід руку. Ще ніжніше заглянув їй у лице, що вмить зацвіло трояндою.

А незабаром вони вже сиділи в спортивній залі клубу металістів і захоплено споглядали груvoleй-больних команд ковальського й слюсарного цехів паровозобудівельного заводу.

Рипало щиро бажав перемоги ковалям.

Останній день липня.

Самі гарячі дні на Чу-

котці. Сонце зникає на сьомий короткий час. Ночі немає. Опівніч нагадує світанок. В бухті Лаврентія вже майже не лишилося криг. Лише рідко-рідко пропливе невеличка, химерно обточена соняшним промінням крижина, що її вигонить у море вітром або бовтає по хвилях чи то припливом, чи відпливом. Чайки користуються з цих крижин, умощуючись на них в безпеці від нерп, чиї чорні цікаві голови з'являються з-під води то тут, то там.

На горах, що лягли навколо бухти, біло-сіримі пасмами видніє сніг. Снігові насипи у ровах часами збігають до самого моря, вони нагадують невеличкі глетчері й їх оледенілий сніг не розтопить чукотському сонцю.

На брунатно-сірому відлогому березі, майже під горою, простяглися у ряд десятків дерев'яних будиночків. Навколо жодної деревини, жодного кущика,

НА ЗЕМЛІ АНКАУГЕ ¹⁾

М. ТРУБЛАЇНІ

¹⁾ Половина розділу з книжки „До Арктики через тропіки“.

жодної огорожі. Це найбільша європейська оселя на півночі—культбаза „Лаврентій“. Тут є факторія. Минулого року там відкрили школу та лікарню, привезли кіно. П'ятдесят європейців оселились серед пустельної країни, що займає за сотню тисяч квадратних кілометрів з шістьма тисячами дикунського населення на цій території. Не далі як за сто миль відцїли ближчі оселі європейців—Деньжов, Целер, Чапліно. І в кожному з останніх живуть четверо-п'ятеро білих. Живуть у ярангах. Це житло дикуна чукчі—шкіряний намет, часами над неглибокою ямою. Одягаються напів по-європейськи, напів по-чукотськи. На ногах високі гумові чоботи, на голові оленяча або песцова шапка і зверху укенсі—плащ з кишок моржа. Харчується більше європейськими привозними продуктами, головне консервами. Але часами доводиться ласуватись нерпою, що віддає ворванню, пробувати копальхен, тобто моржати́ну з пахо́щами, й значно рідше полярної ведмежатини, що тут трапляється рідко. Торгують з чукчами та ескимосами, вимінюючи хутра песца та білого ведме́дя, шкіри моржа й нерпи, біяки моржа, а часами і величезні доісторичні кістки мамута, що колись тут у теплому підсонні випасався на розкішній рослинності. Тепер в розмитих берегах річок час од часу знаходять могутні біяки, ребра, позвонки та кістки ніг і все це ще донедавна йшло у чукчів за будівельний матеріал для побудови яранок. Призначають чукчів лікуватись у лікарні, вчать дітей грамоти, показують чукчам кіно і не дають чукчам спирту, за що останні їх лають і погрожують плисти за вогняною водою в Аляску до американців, де стодоляріві хутра йдуть за пляшку спирту.

Серед цих європейців є ентузіясти, але й авантюристи, є люди сильні, придатні для тяжких умов життя на півночі, але й слабії, нервові, непридатні для холодної суворой пустелі з її дикунами чукчами та ескимосами, брудними і на перший погляд жорсто-

кими. Оселя попала в задуху склок, пліток, дрібничкової безпринципної боротьби і це тяжким духом вінуло на нас, коли було кинуте котву, а сильний гудок сповістив оселю про прибуття рідкого гостя — пароплаву.

До нас уже наближався чотиривесельний вельбот з кількома європейцями, а його переганяла байдара — човен з шкіри моржа, наповнений чукчами.

Тетрадь для регистрации актов о смерти Яндагайского чернового стола ЗАК на 1929 год.

Отдел записей актов гражданского состояния.

Запись о смерти.

1. № записи — I.

2. Число, месяц совершения записи — 17 мая 1929 г.

3. Пол умершего — женский.

4. Фамилия и имя умершего — Панай.

5. Возраст — 57 лет.

6. Число, месяц и год смерти — 6 марта 1929 г.

7. Место смерти — с. Яндагай, бухта Лаврентия, Чукотский полуостров.

8. Семейное положение умершего — вдова.

9. Род занятий умершего — домашняя работница.

10. Причина смерти — удушена родными по желанию.

11. Место погребения — недалеко от селения.

Це списано дослівно з книжки загсу, що її я наїшов на столі єдиного комсомольця в б. Лаврентія, першого вчителя місцевої школи Ніколаєва. Виявляється, що термін — „задушений“ — а родичами з власного бажання — користується на Чукотці зо всіх прав громадянства. Коли чукча хорий, до нього кличуть шамана. Той лікує його пришіптуванням, молитвами, часами освяченою кров'ю якої звірини. Але ось шаман вважає, що хорий мусить померти. Про це він говорить хорому, а той мусить просити

ближчих родичів: старшого сина, брата, зятя, щоб його задушили. Горе тому, хто відмовиться просити про смерть — з глибоким призирством одвернеться від нього вся родина. Його поставлять в такі умови, що зрештою він мусить капітулювати. І тоді приходять сини, брати, зяті, і той, хто найближчий хорому, ремінним швороком зашморгує йому шию, і всі разом тягнуть за обидва кінці ремінця — поки й не задубіє.

Панай була за сторожуху в місцевій школі, знала кілька руських слів і, захорівши на коросту, спочатку навіть звернулася до лікарні. Швидко за нею приїхали родичі, забрали до яранги, щоб, незабаром зустрівши вчительку Суховілову, сповістити:

— Панай нема. Швидко просив задушити.

Ії приговорив до смерти шаман — її власний син, він же виконав обряду.

Тут жорстокі звичаї, їх створили суворі закони північної природи й нуждення дикунське життя. Зайвий рот — важке навантаження для родини, і, коли він не має жодних перспектив стати працездатним — він мусить зникнути.

Тут країна дикунів, де воля шамана фактично вперше зустрічає опір з боку культурної людини. Днями з Іцелена, де міститься чукотський райвиконком, повернулася лікарка, яка працює на „Лаврентії“. Там її повідомили, що в одній з яранг лежить хора породільниці. Коли вона з'явилась до тої яранги, її не пустили до хорої. Похмурий вигляд натовпу чукчів не обіцяв нічого доброго. До райвиконкому викликали члена президії виконкому чукчу напівазіята, напівамериканця Франка Умк, що значить Франк білий ведмідь. Білий ведмідь обіцяв другого дня провести лікарку до хорої. Тієї ж ночі шаман, востаннє оглянувши хору, наказав задушити її немовля, бо це мусіло врятувати життя й здоров'я хорої. До ранку наказ шамана було виконано.

Чукчі жорстокі, але, чукчі й добрі. Вони ніколи не б'ють дітей і жінок. Але в той же час жінка не є рівноправною з чоловіком. Близькі приятелі можуть мінятися жінками, не питаючись у них згоди. Не так давно траплялись скандали з європейцями, що користувались з цього звичаю. Європейці брали у чукців жінок, але не віддавали їм своїх. Чукчі сердились, називали європейців обманщиками, брехунами й похвалялись повиганяти їх усіх з Чукотки. Взагалі ж чукчі не ревниві і у своїх взаємовідносинах з жінками виходять з погляду найбільшої доцільності. Коли чукча бачить здорового кріпкого європейця, він з охотою віддає йому жінку або дочку, сподіваючись кріпких, життєздатних нащадків — метисів.

Оравелян — так звуть себе чукчі — живуть найпримітивнішим життям в умовах первісного родового комунізму. Принаймні до цього часу харчі вважаються спільними, і коли один мисливець уб'є моржа, то на баль він кличе всю оселю. Лише предмети особистого вжитку — зброя, одяг та ще хіба собаки мають індивідуальних власників.

Уже рік Ніколаєв працює на Чукотці. Він поїхав сюди добровільцем, лише закінчивши Хабаровський педтехнікум. Минулого року пізньої осені пароплав, що йшов на північ, зустрівши в Берінговому морі льоди, висадив Ніколаєва разом з групою інших колоністів аж за двісті миль од б. Лаврентія. Пішки, на байдарках вздовж берега та в нартах, запряжених собаками, берегом вони дістались до культбази і одразу ж з головою пірнули в роботу. Треба було організувати школу. Швидко самотужки, без жодних підручників вивчали мову чукців. Єдиний підручник цієї мови Тан-Богораза був непридатний. Тан-Богораз вивчав мову чукців оленячих, що живуть у тундрі біля Колими, а їх мова значно одмінна від чукців морських.

Було помешкання для школи і знання кількох чукотських слів. Треба, нарешті, шукати учнів. Одного

короткого зимового дня, коли сонце показується на небі лише для того, щоб зараз же зникнути, коли живе срібло звичайного термометру перетворилось у камінь, а спиртовий показував 45 нижче нуля в пустельну тундру, вкриту білою ковдрою, вибігло у різних напрямках двоє нарт, запряжених собаками - камчадалками. То вчителі рушили по ярангах та оселях оравелян, що розкидані за десятки миль одна від другої, набирати учнів.

Північним сяйвом полум'яніло небо, безмежною здавалась біла пустеля в нічних сутінках, неясні обриси виступали на обрії в уяві подорожніх. Лише дихання та скрип снігу під нартами порушували тишу. Собаки після порції юкоколи бігли швидко, слух'яно корячись вигукам чукчі погонича. Лише набігши на свіжий слід пса, вони зупинялись, пригинались, нюхали й починали хвилюватись, намагаючись звернути по сліду. Погонич їх втихомирював, і вони несли далі своїх їздоків. Часами до скрипу снігу приєднувались скриплячі вигуки погонича. Він співав :

Памяльха - кай гантимнеулен.
Міпукуваян ару катанальхїргін
Дівішхакай кітаматау канатъхвуен
Опоп мид мауміх.

Ніколаєв записав мені переклад цієї пісні, але він згубився у мене на поворотному шляху підчас штурму в Охотському морі. Пригадується, що в цій пісні співається про подорож, нарти та собак.

Протягом місяця довелось подорожувати в умовах, що з ними не зрівнятих клондайським описам Д. Лондона. Місяць не довелось умиватись, треба було харчуватись моржовими біфштексами — копальхен,¹ при звичаюватись до важкого повітря яранг і енергійно умовляти батьків віддати своїх дітей до школи.

А за місяць чи півтора до культузи з'їздилися нарти чукчів і везли чукченят вчитись грамоти. Шко-

¹ Спеціально приготовлене моржове м'ясо з пахошами.

ла-пансіон має виробничий ухил, і з цього року школярі вивчатимуть різьбарства, а їхні різьб'яні вироби з біяків моржа та мамота високо цінуються за кордоном, особливо у Америці. Малюють вони теж добре і малювати люблять. Малих школярів та школярок вимили та пообстригали, одягли в новий одяг і почали при звичаювати спати на ліжках, звикнути до чого декому з них було надзвичайно важко.

На кінець липня, коли їх розпускали додому, усі вже добре знали абетку і можуть вважатися письменними, бо жодної граматики чукотської мови ще не існує, а разом з тим і граматичних правил. Вони при звичаїлися спати на ліжках, щодня вмиватися, вивчили кілька руських слів і починають читати руські книжки з малюнками.

Тепер Ніколаєв організує піонерзагін з цих маленьких дикунів, що лише відчули перші подихи радянської культури.

Не зважаючи на тяжкі умови життя, на низьку оплату праці, Ніколаєв провадить величезну культурну роботу. Протягом першого року він зібрав багатий етнографічний матеріал з життя чукців, ботанічну та зоологічну колекції, знайшов низку помилок на мапах Чукотки. Виявляється, що тут зовсім не існує річки Геверин, річка Мімка тече в іншому місці, ніж її показано на мапі, Ніколаєв же — редактор стінгазети культури, кіно-механік, секретар осередку МОДР, керівник гуртка ТДО-Авіахему. Худощавий з почорнілим обличчям хлопчина з вінчестером у руках, гербарійною сумкою за спиною, оточений чукотською діворою Рультемом, Темаром, Пікульом, Ейпіном, Тайо, на шкіряній байдарці прощається зі мною і разом із геологами Союззолота перепливає на той бік затоки допомагати розшукові цінних копалин.

Рультен — це значить слабкий. Темар — полов від нарт. Пікуль — поріг. Ейпін — закритий. Анкарультен — погане море. Тайо-Тваль — сіль. Що значить

ім'я Рінтетегін, не знаю. Рінтетегін—це мій провідник, що за дорученням Ніколаєва залишився на березі і мусить провести мене до яранги Анкауге — людини моря. Та яранга у кількох милях на південний захід од культбази. Анкауге приятель Ніколаєва, і за обіцяною останнього я зможу подивитись ярангу чукчі в її найприроднішому стані.

Рінтетегін, хлопчина років дванадцяти, учень Ніколаєва, майже не знає руських слів і лише посміхається до мене своїм широким здоровим обличчям. Він поведе мене у тундру і, знайшовши Анкауге, скаже останньому, що я найближчий друг Ніколаєва і щоб Анкауге прийняв мене, як прийняв би самого Ніколаєва.

Ми залишаємо будинки культбази та йдемо навпростець береговою долиною з милою завширшки, що вкрита ріденькою травою, мохом, різними квітами й часами кущиками полярної берізки. Праворуч тягнеться невисокий горб, а ліворуч за піском узбережжя простяглась бухта.

Рінтетегін одягнений у хутрові штани канахтен, сорочку зі шкіри нерпи-утишку, на ногах у нього міцні й зручні плекет з оленячої шкіри. Як майже усі чукчі, він не носить шапки і його густий чуб, що торчить у всі сторони, прекрасно замінює йому хутрову шапку — келі.

Рінтетегін раз-у-раз вибігає вперед мене, визираючи різних пташок, що заповнюють усі прогалини, рівчаки та ковбані тундрової води. З надзвичайною спритністю він підбирається до них, не алякавши їх, і з дивною меткістю шпурляє камінцями. Тільки птах зірветься зі свого місця, як, з запізненням лише на якусь долю секунди, на те саме місце падає камінь Рінтетегіна.

Залюбки довелось дивитись, як цей хлопчина, переповнений мисливськими інстинктами, підбирався до своєї жертви. Він на хвилини завмирив у кам'яній непорушності, його нога безгучно впиралась у

кочку, і, ледве-ледве пригнувшись, він впивався зором у пташку, а вухом ловив найтонший згук. Хвилина-дві — і він вже на тій відстані, ближче якої підійти не можна. Зі свистом летить камінь, і переляканий птах зривається зі свого місця. Рінтетегін слідкує за його льотом. Той, одлетівши кілька десятків метрів, сідає тут же або перелітає до іншого озера. Коли це недалеко, Рінтетегін знов починає крастися, не звертаючи уваги на інших пташок, що тут же. Він обов'язково хоче дістати ту, раніш намічену. Знов невдача і знов Рінтетегін гониться за нею. Але не завжди невдача. За кілька годин нашої подорожі, не зважаючи на те, що я значно перешкоджав моему юному мисливцеві, незграбно кидаючи камінням і лише розганяючи птахів, чим викликав лише голосний сміх Рінтетегіна, він все таки вбив двох птахів і кількох влучив так, що вони з жалібним писком одлетіли далеко в сторону.

Повертаючись, ми наблизились до моря. Біля берега плавала зграя диких качок. Рінтетегін витяг з кишені якийсь реміньчик і вложив у нього кілька камінців, сильним рухом руки за допомогою того ремінця наче з рогатки розсипав камінці над качками, що злетіли догори в той же момент. Одна з них, одлетівши кілька метрів, впала туг же в море, а решта перелетіли на значну відстань, сіли знов таки близько берега. Рінтетегін лише похвалився. Дістати вбиту качку без човна він не міг, хоч вона й бовталась на хвилях зовсім близько. Я не мав жодної охоти лізти в холодну воду, щоб пливати за качкою, а Рінтетегін, хоча б і мав таку охоту, не міг того зробити, бо не вмів плавати. Хоч місцеві чукчі і звуть себе морськими людьми і серед них чимало Анкауге, Анкарультенів та інших Анків¹) і хоч майже пів життя проводять вони у морі, бо море дає їм найголовніший харч, одяг, житло, але жоден

¹ Анка — море.

з них ніколи не купається і уявлення не має, що людина, не користуючись човном, може триматись на воді. Коли якимось на культбазі, в кіно, чукчі побачили, як люди плигають у воду й плавають, вони довго про це згадували, не вірили тому й казали, що та людина — нерпа.

Зрозуміло, що чукчі не могли вивчитись плавати, коли у воді, що навколо їх, ще наприкінці липня плавають криги.

Я винен перед Рінтетегіном. Мені теж захотілося спробувати щастя в полюванні. Він з охотою передав мені свій ремінчик і показав, як у нього набирати камінців. В той момент, як я зі всієї сили махнув рукою в напрямку зграї качок, ремінчик вилетів у мене з руки разом із камінцями і, значно не долетівши качок, навіть не злякавши їх, впав у море. Здається, що жаль за тим ремінчиком мене охопив більший, ніж самого Рінтетегіна, що лише сміявся.

Але ще раніш перед тим ми були в Анкауге.

Коли тундра стала вже надто мокрою, озера надто часто почали перегороджувати нам шлях, а мої гумові туфлі не змогли більше захищати ноги від болотної води, бо та заливала зверху, Рінтетегін взяв курс праворуч до гори, повз яку ми досі йшли.

Здійматись уверх було не зовсім легко. Але мені не хотілось іти гірським ребром, бо переховував таємну сподіванку, що з верху гори, побачу глибину Чукотської землі. Під ногами мох і каміння. Часами у тріщинах та ровах попадались міцно скріплені шари снігу. Рідко траплялись кольорові квітки, що їх стільки було лише кілька футів нижче — там удолині.

З верхів'я горбу перед нами відкривався бажаний краєвид. Невисокі горби, якогось брунатного кольору й абсолютна порожнеча простягались в далечінь. Тут же в кількох кроках од нас лежало кілька китових позвонків та ребер, очевидно, положених сюди людською рукою. Їх було складено

навколо невеличкого черепа, що нагадував череп собаки і білів тут же на землі.

Я підійшов і підняв череп. Він чудово зберігся. Всі зуби у щелепах, не видно жодної попсованої кісточки, абсолютно цілий череп.

Рінтетегін мовчки, з виразом якогось незадоволення дивився на мої руки.

— Що це?

Питав я його. Навряд чи знав він ці слова, але він зрозумів моє запитання.

— Песец.

Я хотів забрати цей череп, щоб однести нашому зоологу Ушакову. Ми завжди підчас своєї прогулянки збирали все, що попадало нам під руку і могло зацікавити наших зоолога, геолога чи ботаніка. Але на цей раз мені не пощастило зробити черговий сюрприз зоологу. Рінтетегін рішуче запротестував проти мого вчинку; мотаючи головою й розмахуючи руками, він показував, що череп треба покласти назад. Щось довго й багато лопотав по-своєму, узяв з моїх рук черепа і обережно поставив на старе місце.

Треба було коритися господареві країни.

Потім Ніколаєв розповів мені, що то було місце жертвопринесення якомусь богові чи чортові після вдалого полювання. На його думку, черепа можна було забрати, лише потрібно, щоб ніхто з чукчів не бачив. А зникнення черепа особливого вражіння на них не зробило б. Виявилось також, що Рінтетегін протестував лише тому, що ми мусіли зайти до Анкауге, а той міг би догадатись. Загалом же він був не проти, бо під впливом Ніколаєва зовсім перестав вірити у шамана та чарівництво.

Ми пройшли глибоку засніжену впадину і знов вийшли на горб. Наближались до житла. На схилі гори чорніли дві яранги і біля них огорожа з китових ребер. Десятка півтора собак лежало тут і суворими поглядами слідували за нами. Хлопчина,

приблизно Рінтетегіного віку, стояв недалеко і з цікавістю позирав на мене. Рінтетегін щось гукнув йому й зупинився. Той коротко відповів. Я не зрозумів, про що вони балакали, і ждав на наслідки цієї балачки, оглядаючись навкруги. Внизу простягалась бухта, вдалені ледве-ледве виднілась культбаза, на березі лежала догори дном шкіряна байдарка, біля мене здійсвалось шкіряне шатро і собака, що вийшов з-поза нього, підійшовши ближче, глянув байдужим скляним зором, мотнув хвостом і ліг на землю, показавши довгого червоного язика.

Розмова була скінчена. Рінтетегін стояв нерухомо і не робив жодних натяків, що робити далі.

— Анкауге? — спитав я його.

Він покійно повернувся і повів мене до яранги. Вхід було напівзавішено якоюсь шкірою. Переступили поріг, і в ніс ударили тяжкі пахощі, що нагадували ворвань, брудне шмаття і каналізаційну трубу. На щастя, ніс мій не особливо перебірливий, та до того про ці пахощі мені говорили значно раніше та й від одягу чукців, що приїздили на пароплав, несло не краще.

У напівтемній яранці сиділа жінка, схилившись над дитиною. Вона злякано озирнулась на нас і щось проговорила хриплим голосом. З-під шкір, що звисали зі стелі серед помешкання й по всіх ознаках огорожували ліжку, з'явилась голова роздягненої людини. Голова важко звелась і показала своє брунатне обличчя з виразом болю.

— Анкауге? — спитав я.

— Анкауге моя, — відповіла голова.

Рінтетегін щось розповідав, повторюючи ім'я Ніколаєва. Анкауге, — це, очевидно, був він, — похитав головою і звернувся до мене:

— Ніколаєв швидко немелька¹.

І продовжував мовчати. Було якось незручно.

¹ Хороший.

Треба було розбалакатись, але Анкауге, показавши на розпухле обличчя, сказав:

— Моя боліт, боліт.

І замовк. Потім його голова зникла і, лише я встиг оглянути мішки з нерпячої шкіри, наляті якимсь салом, як Анкауге висунувся знов і протяг мені старенький зшиток. В зошиті хтось олівцем кілька раз підряд написав:

„Анкауге пемелька кляур, Анкауге хороший человек, Анкауге оптима каттекар кляур, Анкауге всьо равно культбазний человек“.

Мені залишилось лише й собі занотувати у цій адресній книжці кілька слів на похвалу Анкауге. „Анкауге дуже симпатичний хлопець“ — залишив такий підпис і я. Анкауге довго читав, звичайно, нічого не розібрав, але залишився надзвичайно задоволений.

Його мучив біль і він час од часу стогнав.

— А чому Анкауге не піде до лікарні?

— Анкауге швидко болить, болить.

— Треба піти до лікарні, культбазу, там Анкауге не буде боліти.

Анкауге дивився на мене почервонілими од сліз та жару очима.

— Папа умер, — несподівано заявив він.

Довго розпитував його, чий батько помер і коли, але він не розумів моїх запитань і лише повторював:

— Папа умер.

Так нічого й не добившись од нього і пообіцявши прислати йому лікаря, ми з Рінтетегіном повернулись до культбази.

За дві години діставшись до лікарні і розповівши лікареві про хворобу Анкауге, я дізнався, чому Анкауге не хотів іти на культбазу.

— Каже „папа умер“? — питав мене лікар, — так це він сам тиждень тому задушив свого батька, а тепер сюди не йде, боїться, що будуть його лаяти та соромити. Проте, треба буде до нього заглянути.

Одвідати Анкауге визвалась акушерка, що саме на той час була майже без роботи. Єдина її пацієнтка, що на той час була у лікарні, почувала себе надто добре.

Я бачив ту чукчанку. Це була одна з перших, що їй вдалось покласти до лікарні. Вона погодилась залишитися у лікарні лише разом зі своєю родиною. Для неї одвели окрему кімнату і там жили: хора, її мати, сестра, батько і чоловік. Правда, саме тепер батько й чоловік вибирались на полювання за моржами. Хора вперто намагалась перетворити цю палату лікарні на звичайну ярангу, і, щоб втримати її у лікарні, мусіли йти на значні поступки.

Крім неї, у лікарні був ще лише один хорий чукча, що взимку одморозив ноги. Він живе у другій кімнаті й відчуває себе надзвичайно добре. Він сидів на ліжку, весело посміхався і бовтав своїми короткими ніжками-культіпаками. Взагалі виглядає товстеньким одгодованим життєрадісним поросям. Між іншим, про свиней. У нас на борту було дві чушки. Чукчі, оглянувши їх, назвали одну Павлом, а другу Тереном. Взагалі ж свиня на Чукотці зветься коровою.

З нагоди захворювання бідного Анкауге, одвідавши лікарню, дістав цікаві відомості про справу медичної допомоги чукчам, про деякі їхні звички та силу енеглін — шамана.

Минулого року тут відкрили лікарню і привезли трьох лікарів, що дали згоду працювати на Чукотці протягом року. Треба було не абияку енергію, щоб хорий чукча замість іти до шамана пішов до лікарні, Серед чукчів та ескимосів, що теж живуть у районі лікарні, поширено головним чином шкіряні та очні захворювання. Це цілком зрозуміло, коли взяти до уваги, що дев'яносто процентів населення ніколи не вмивається, а є й такі, що вмиваються, тільки не водою, а сечею. Взагалі на Чукотці сеча вважається цінною рідиною. Вона йде як квас для дубління шкір, чукотські франти та франтихи вживають її замість туалетної

води та крему „метаморфози“, а шамани запевняють, що сеча в багатьох випадках може бути за ліки.

Лікарша-окулістка взимку на собаках об'їхала величезний район і добиралась навіть до миса Північного¹, біля якого в той час зимувала затиснута кригою американська шкуна „Еліязіф“². Вона віддала сотні яранг, бачила оленячих чукчів, зробила декілька очних операцій, в багатьох випадках подала першу медичну допомогу і розповіла чукчам про лікарню.

В наслідок цієї роботи менше ніж за рік лікарня зареєструвала більше 1200 амбулаторних хворих та 60 стаціонарних. Правда, частина їх, особливо стаціонарних, припадає на європейців.

Тепер ввесь лікарський персонал, виснажений тяжкою роботою і надзвичайно нервовою атмосферою культури, покидає землю Анкауге після року перебування там. На зміну вже прибули нові.

Кілька авторових зауважень. 1) Лібретто побудовано на матеріалі громадянської війни і стосується до часів польсько-петлюрівського наступу на Київ. 2) Але уявіть собі, що громадянська війна відбулась не одинадцять років тому, а триста. Огке в віддалення уявлених трьох сот років автор і підходив до матеріялу цього лібретто, а відділя епічний плян кіно-думи і значить: а) законне право ідеалізувати людей і події в бік героїчного, прекрасного, в бік „великих страстей“, б) право,

„ТОБІ ДАРУЮ“³

В. РАДИЩ

Кіно - дума на 6 частин

¹ Мис Північний вважається найменш доступним мисом Східного Сибіру у Полярному морі. Рідке літо біля цього миса не стоять густі криги. Зараз там зимувє наш пароплав „Ставрополь“, затертий льодами. На допомогу пасажирам „Ставрополя“ вислано рятувничу авіо-експедицію на льодорізі „Ф. Літке“.

² Шкуна „Еліязіф“ застряла у льодах 1928 року. Протягом року не могла вирватись і у серпні 1929 року була розчавлена кригами.

³ Роблення за сюжетом цієї кіно-думи — романа, п'єси, опери. вого лібретто — застережено за автором.

будуючи сюжетно-ігрові ситуації, вживати властивого епічному художньому плянові збільшеного відсотку художньої умовності в порівнянні з іншими художніми плянами чи жанрами; в) ось про все це автор прохає добре пам'ятати всіх, кому доведеться читати це лібретто. Все це допомагатиме навіть при читанні точно зрозуміти автора та його задум і уявити собі майбутній фільм.

Розділ перший

ЦЕ СТАЛОСЯ РОКУ ВІД ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТРЕТЬОГО

Київ.

Київ.

Київ.

Дніпро.

ЙШЛИ ЗАГОНИ ЧЕРВОНІ БОРОНИТИ УКРАЇНУ ВІД ЛЯЦЬКО-ПЕТЛЮРІВСЬКОЇ НАВАЛИ.

Через Цепний міст червоні йшли загони
і з моста виливалися на брук,

Йшли берегом

До Києва.

Серед загонів тих

полк кінний.

В полку тому

сотня.

В сотні на чолі

ГАЛИНА - СОТНИК.

Дівчина прекрасна і струнка. В сідлі сидить, немов в дитинстві ще воно було їй за колиску.

В тій сотні

ОСТАПЧУК ЛЕВКО.

Стрункий, чорнявий козачина. За плечима кулемет ручний. Несе його він легко, немов пишається перед всією сотнею своїм могутнім станом молодим і чесно бути кулеметчиком сотенним.

Йде сотня.

ЯК ЗА ХАТИ СІДАЛО СОНЦЕ...

Вливалась сотня у село,
ставала на постій
по дворах.

Сурмила сурма.

Сходились до сурмача і шикувались в лави козаки.

Збігалася на сурму дівтора сільська.

І літні люди, стоячи в воротях,

під тинами,

дивилися на сурмача та козаків, чекали, що то
воно буде.

Виходила Галина - сотник.

Струнки і непорушні стояли в лавах козаки.

Перекликала Галя сотню:

БОНДАРЧУК АНДРІЙ!

Відповідає козачина:

ЄСТЬ БОНДАРЧУК!

Притихла дівтора,

і літні люди слухали уважно.

Перекликала Галя:

ПЕТРО ДАЦЮК!

В лавах дірка, де стояв колись Дацюк.

Відповіда за нього правофланковий в сотні:

В БОЮ ЗА РЕВОЛЮЦІЮ ВМЕР ПІД ЦАРИЦИНОМ.

Урочисто і суворо блимнули очі в козаків,

селян,

дітей.

А у бабусі, що подивилася

на дірку в лавах,

сльоза в очах старечих мерехтіла.

Перекликала Галя.

Відповідав шахтар, сусід Левків по лавах:

ЄСТЬ ОСАДЧИЙ!

За ним відповідав Левко:

ЄСТЬ ОСТАПЧУК!

Уже за обрій сіло сонце
Й загравами палахтіло в вікнах.
Кінчилась перекличка. Зламались лави й розхо-
дились козаки.

І до Галини підійшов Левко, прохав:
ТУТ ПОРУЧ РІДНЕЕ-СЕЛО. ДОЗВОЛЬ ЗАСКОЧИТЬ
ДО БАТЬКІВ.

Дивилась Галя пильно в очі козакові.
Одверто, просто дивиться Левко.
Легенька посмішка заграла на лиці в Галини. По-
добається козачина. Мов обняла очима, як сказала:
ГАРАЗД! ЗАСКОЧ! ТА ТІЛЬКИ НЕ БАРИСЬ, БО РАННІМ-
РАНКОМ ВИСТУПАЄМ.

Й дивилась козакові вслід, як той пішов до двору.
Бляшана лямпа на гвіздку.
А в плямах світла на стіні гарячі гасла боротьби
з поляками й Петлюрою.

На фоні гасел дідуган кремезний, довгий, сухор-
лявий. Це

СІЛРЕВКОМУ ГОЛОВА — СТАРИЙ ДАНЬКО

Примружив око
на куркульків двох, що перед ним стояли, й
упевнено, немов кидав каміння — не слова, сказав:
ПО ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ПУДІВ ВІВСА ДЛЯ ВІЙСЬКА! СЮДИ
ПРИСТАВИТЬ ДО РЕВКОМУ!

З-під лоба зиркнули, але скорились куркулі і
мовчки вийшли.

В полі повз могили верхи проїздив Левко.

Данько старий підвівся і до
секретаря, що над газетою схилився, сказав:
ТАК ТИ ВАРТУЙ! ЯК ЩО — ТО ПОСИЛАЙ ПО МЕНЕ.

І рушив до дверей.

Через місток на річці проскакав Левко.

При світлі каганця у хаті поралась стара Левкова мати. Вечерю ставила на стіл. Як раптом зупинилася, почувла:

Кінь надворі рже.

Сполохано метнулась до вікна

Ворота розчинив і йшов з конем у двір Левко.

Додому вулицею прямував Данько старий.

В хаті блимав каганець.

Голубила і обнімала сина мати.

Ввійшов Данько і зупинився здивований — не сподівався бачить сина.

Стара, помітивши старого, мов засоромилась за радість за свою і стала осторонь — сльозу рукою витирала.

Дивись старий
на сина.

Уважно розглядав і зморшки на чолі йому журливі розбігались, заграли посмішкою зоряною під очима. Широко розпахнув обійми:

ну, йди сюди, боєць революційний!

І батько сина обнімав

І в очі цілував

і батька обнімав Левко.

Розділ другий

Ніч...

Ніч...

Ніч...

Спить батько.

Спить Левко.

Не спить стара. В Левка у головах сидить, старечими очима голубить сина.

Ніч...

На возі, під шинелею, Галина-сотник горілиць лежить.

Не спить і нерухомим поглядом слідкує за зорями, що небо вкрили.

Спить Левко. Нерухомо сон сина стереже — чатує матір.

Стелилися під річкою ранкові тумани.
Прокинувся батько. Тихенько одягавсь.
Навшпиньках рушив до дверей.
Із хати вийшов.

Стелилися над річкою ранкові тумани.
І золотом край неба брався.

Коня Левкового вже напував старий,
сідлав.

Спить Левко. Чатує матір нерухомо. Прийшов старий.

Дививсь на сина, на стару. Сказав:

БУДИ, СТАРА, ВЖЕ ЧАС ЙОМУ ДО СОТНІ!

І на старого очі підвела стара, благала мовчки:
„Хай ще, мовляв, поспить хоч трішки“.

Невблаганний, суворий, ще раз сказав:

БУДИ!

І повернувся,
пішов до свого кутка,
задумливо копався в скрині.

Витяг щось закутане в лахміття. Поволі те лахміття
розгорнув і в руки взяв
ніж старовинний в піхвах.

Сурмила сурма.

Урочистий і суворий стояв старий Данько, дивився в перенісся сину.

Обидвома руками, поволі, як щось святе, підносив догори той старовинний ніж.

Мов зачарований в ножа очима вп'явся Левко.

Здивована і нерухома застигла матір.

І, простягаючи того ножа Левкові, старий суворо,
немов віки його вустами говорили, казав:

НІЖ ПРАДІДІВ ТОБІ ДАРУЮ.

Сурмила сурма.

ЩЕ З ГОНТОЮ Й ЗАЛІЗНЯКОМ З НИМ НА ПАНІВ
ГОЛОТА ПОВСТАВАЛА

Сурмила сурма.

Обидвома руками Левко ножа прийняв.

І голову схилив, ножа того поцілував.

Сурмила сурма.

Сурмив сурмач сотенний і

по дворах сідала коней сотня.

Як біля хати на коня сідав Левко, не витримав,
лась, припала знов до нього матір.

Вмішавсь старий, м'якенько відтяг стару до себе
і руку догори підніс, бадьорячи Левка, махнув: „айда“.

Востаннє шапку зняв Левко і з місця в ристь
пустив коня.

До хати вів старий стару.

Берегом над річкою летів Левко і

в полі повз могилу.

Нервовим вузликом в'язались брови у Галини —
уважно слідувала, як

із дворів коней виводили і

в лави шикувались козаки.

І раптом вогники блимнули їй в очах і посмішка
заграла на устах, немов в душі ліхтарики за-
сяли:

до сотні мчав Левко.

Під'їхав до Галини, з коня він скочив, зголосивсь.

Уважно і прихильно Левка Галина розглядала,
немов давно не бачила вже козака.

Помітила

ножа (отого самого)

і трохи жартівливо запитала:

ЩЕ ЩО ЗА ЦЯЦЬКА?

Відповідав Левко поважно: „Це прадідівський ніж.
Його мені сьогодні батько дарував“.

Уважно подивилась і руку простягла.

Наблизився Левко й ножа простяг Галині. Ста-
ранно розглядала.

За спинами їх коні грались мордами, мов рідні.
З повагою Левкові той ніж Галина повернула і
одпустила в лави козака.
Як став на місце в лавах,
команду подала: „по конях“.
Й сама бадьоро сіла на коня.
У похід вирушала сотня із села.

Розділ третій

В яру осідлані стояли коні і
насторожені уважні коноводи, що тих коней по п'ять
на поводах тримали.

А понад річкою, що між зелених берегів повзла
немов гадюка, точився бій.

Біля верби, де горбився над річкою місток, земля
й вода летіли догори від вибухів набоїв.

По той бік річки за містком Галинина вся сотня
бій вела.

Лежачи, строчив Левко із кулемета
по лавах польських, що насувалися по схилу.

Бабахкала Галина поруч із гвинтівки.

Праворуч захитався фляк у сотні і до міста від-
ходили вже купки козаків.

Строчив Левко.

Бабахкала Галина.

І раптом землю й димом ірвонуло і в хмарах зник
Левко... й Галина зникла...

Кубиркнувся в повітрі і

осторонь Левків упав на землю кулемет.

В атаку штикову йшла польська лава й „ура“ ревло
оскаженіло.

У хмарах диму зривались з місця козаки

і до містка розгублено тяглися.

Із диму виринув Левко. Галю навкруги шукав очима
і не находив. Лиш бачив, як
багнети польські насувались
і розгубились козаки. І

прадідівський ніж блиснув в руці, що вгору під-
неслась.

З ножем в руці, через плече до козаків він голосно
звернувся, до бою кликав і...

повернули козаки.

З Левком разом ударили на ляха — одбили.

Тікали польські лави
під пострілами сотні, що знов позицію свою всю
зайняла.

Левко знайшов свій кулемет
і похапцем на місце ставив.

Осадчий лівою рукою підводив голову Галині, а
правою із фляги напував її водою.

Пила. І як напилася, рукою флягу одвела й три-
вожно запитала:

ЛЕВКО ЖИВИЙ?

„Так“, відповів Осадчий.

Ушухла стрілянина.

Підвелася Галя без допомоги козака, взяла руш-
ницю

і вздовж позиції пішла — стан сотні перевіряла.

По-різному Галину вітали козаки. Як

повз Левка проходила, бадьоро посміхнулась.

І радістю очі у Левка.

Нові ворожі лави виходили із гаю.

І знову боєм загуло.

Галина знов у лавах залягла й бабахкала з руш-
ниці.

Як і раніш, Левко із кулемета стрикотів.

Все ближче лави польські насувались і серед
них

петлюрівські шлики.

Стріля Галина.

І як нову обійму закладала, то швидко оком по-
зирала на Левка,

і знов стріля.

Нервується Левко за кулеметом.

Шлики.

Левко.

Шлики.

Левко.

Шлики.

І тішлики немов примара Левків заповнили мозок.

І раптом кулемет замовк, немов затримку дав.

Шлики.

Шлики — все ближче.

КУЛЕМЕТ!

кричала сотня.

КУЛЕМЕТ!

зирнула Галя на Левка
й до нього миттю ірвонулась,
добігла, поруч залягла і запитала:

ЩО СТАЛОСЯ?

Левко розгублено водив очима.

Безвільні руки випускали кулемет.

Збагнула. І гнів їй брови вузликом зв'язав.

Прекрасна в гніві, різко, по-козацьки, Левка від кулемета відштовхнула й сама за кулемет взялась.

Шалено стрикотів той кулемет.

А лави ближче, ближче...

і дим од вибухів ворожих, мов хмарами, всю сотню вкрив.

ПОДОЛАЛА СИЛА ЛЯЦЬКА.

Як смеркло,

до яру, де стояли коні,

стяглась купками і поодинці сотня

і коні в коноводів розбирала.

Левко прийшов

сумний, розгублено-похмурий свого коня він взяв.

По схилу з купкою похмурих козаків Галина сходила до сотні.

За кілька кроків зупинилась, сувора й рішуча.
Гукнула : ОСТАПЧУК — ДО МЕНЕ !

Здригнувся Левко, сусідові коня оддав, пішов.
Як йшов, нервово кулемета за плечима поправляв.
Така, як і була, сувора Галя знов гукнула :
 ОСАДЧИЙ — ТЕЖ !

Попрямував Осадчий до Галини
і зупинивсь поруч Левка.
Увагою најжилася сотня.
Галина до Левка :

 ВІДДАЙ ОСАДЧОМУ ТВІЙ КУЛЕМЕТ !

Покірливий, додолу очі опустивши, знімав свій ку-
лемет Левко.

І до Осадчого — Галина :

 А ТИ ВІДДАЙ ЙОМУ РУШНИЦЮ !

Вдоволено переглядались в сотні козаки.
Як помінялися, команду подала :

 ПО КОНЯХ !

Й сама пішла по схилу до коня.
Розгублений, охлялий, немов хорий, дивився в
землю, ідучи до свого коня, Левко.

Сідали верхи козаки і
за Галиною гуськом тяглись вздовж яру.
Левко натужно порався біля підпруги — похмурий
і сумний.

Уже хвіст сотні ген майнув в яру за поворотом,
лише тоді Левко сів на коня
і не за сотнею, а в бік, на кручу з місця ірвонув
і кручу ту кар'єром взяв,
і зник.

Через місток, де з ворогом удень змагалась сотня,
проходила колона польська. За нею
струнко, аж занадто, петлюрівська чота в щликах —
маленька.

Розділ четвертий

Обози.

Обози

за Дніпро

тяглись із Києва

через Цепний міст.

Довга тінь Данька старого ворухалася по плякатах на стіні.

Сам біля столу він стояв.

Бляшана лампа на столі йому в лице кидала світло.

Немов якусь страшну вагу перекидав, проказував листа він секретарю, що проти нього за столом сидів і на слова чекав, схилившись над папером.

І неможливість навколо купка невеличка.

Проказував Данько:

... ДЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ВІД НЕЗАМОЖНОГО СЕЛА
Й РЕВКОМУ ХЛІБ НАДСИЛАЄМ...

І зупинивсь.

Стояли під ревкомом вози, вантажені зерном.

І як секретар записав слова ті й глянув на Данька, мовляв, „що ж далі?“ —

старий Данько махнув рукою рішуче:

НУ Й ВСЕ...

І згоду неможлики кивали.

ДО КОГО Ж ЛИСТ ЦЕЙ?

запитав секретар.

На мить замислився Данько і потім рішуче:

ДО ПРОЛЕТАРІЇВ ПЕТРОВСЬКОМУ — ТАК ПРОСТО
Й НАПИШИ.

Писав секретар.

Обози

Обози

за Дніпро

тяглись із Києва

через цепний міст.

В дорогу вози, вантажені зерном, рушали
з - під ревкуму.
На крильці Данько стояв і „добру путь“ погоничам
вимахував рукою.

Бадьорою ходою вози шляхом з гори котилися в
долину.

До батьківського двору під'їхав стиха на коні
Левко.

Тихенько, обережно, щоб не рипнути, воріття од-
чиняв, коня до двору вводив.

Під гаєм стояла в лавах сотня.
Коло Осадчого, там, де Левко колись стояв мов
рана, темна дірка в лаві.

Похмура і сумна Галина перекликала
сотню, похмуру і сумну.
Блима каганець у хаті
й висвітлює рушницю, притулену до стінки.
В старій Левко вечеряв за столом.
Стурбована і полохлива ходила матір коло нього.
У стайні кінь Левків і батьківська стара шкапина
спокійно хрумкали полову.
Хитнулись полохливо тіні по стіні —
то в хату з двору увійшов Данько.
Здивовано зирнув він
на рушницю

і на стару, що через хату тупала до нього.
Очима запитав: „чия?“
Стурбовано й лагідно, немов благала, відповіла:

ТА ТО ЛЕВКОВА.

Тяжка підозра затьмарила лице старого, як голову
він повернув
на сина.

Левко підвівся й ніяково на батька з - попід лоба
глянув.

Похмура і сумна перекликала далі сотню:

ОСТАПЧУК ЛЕВКО!

Мов рана, темна дірка в лаві, де колись Левко стояв.

ЗРАДИВ РЕВОЛЮЦІЮ!

відповідав правофлянковий,
і гнівно блимнула очами сотня.
Левко підвів на батька очі, відповідаючи йому.
Немов гармата бабахнула в старого — так здригнувся — і гнівний рушницю він схопив і замахнувся на сина.

На місці прикипіла від страху стара.
Левко устиг рукою рушницю ту схопити,
і почалась борня за ту рушницю поміж батьком гнівним і сином, що в борні також своєму гніву волю дав.

Здригався лікоть у старого і піддавався під дужим натиском Левка.

Крутнув Левко ще раз і одлетів старий.

З рушницею в руках сполохано дививсь Левко на батька,

що тяжко дихав від гніву й втоми.

І очі долу опустив старий — відчув свою несилю.

Ніч.

Спить Левко.

Намокла горем вся і спить, на лавці сидючи і голову до стінки притуливши, матір.

Старий, одягнений, на ліжку горілиць лежить, за голову закривши руки — не спить.

І нерухолим поглядом очей старечих вперся в стелю — думу думає тяжку.

Повів очима,

підвівся тихо

й навшпиньках рушив до рушниці,

взяв рушницю

і ту рушницю зарядив.

Навшпиньках тихо підійшов

до сина.

Дививсь

йому в закриті очі.

Тривожно бігли на небі хмари.
Ніч.

Ніч.

Розділ п'ятий

Промінь сонця
через вікно,
мов велетенський меч блискучий і прозорий, про-
ткнув всю хату і
леза кінчиком тоненьким очей заплющених Лев-
кових доторкнувся
й поволі ніжно очі ті Левкові відімкнув.
Прокинувся Левко, зиркнув
в той кут, де вчора притулив рушницю — рушниця
не було.

Замислився, підвівся.
Як і вночі, на лавці сидючи, до стінки голову
тулила, спала матір.

Пусте і сиротливе батькове стояло ліжко
і батька в ліжкові тім не було.

Замислений Левко сторожко рушив до дверей.

Хата й клуня золотом солом'яних дахів всміхались
ранкові зажурно.

Від хати через двір метнувся Левко...
до стайні.

Як в стайню увійшов,
на нього морду повернула стара й підсліпувата
батьківська шкапина.

Коня, Левкового коня, у стайні не було.

По стайні розгублено водив Левко очима.

У хаті прокинулась стара. Сумна й самотня, си-
діла нарухомо,

лише старечими руками задумливо перебирала
кінчик хустки.

Стурбований вернув Левко до хати.

На нього матір замислені старечі очі підвела.

Спитав Левко:

ДЕ БАТЬКО?

Сумно захитала головою :

НЕ ЗНАЮ, СИНУ...

Й сльоза їй покотилася по зморшках на лиці.
Загони червоні,
кінні
і піші,
із Києва
похмуро вирушали
через Цепний міст
за Дніпро.

ПОСІЛА КИЇВ СИЛА ЛЯЦЬКА.

На мості на Цепному
сторожа польська чатувала.
На слобожанському кінці моста того, мов хижий
звір із криці і заліза, ляцький панцерник стояв,
мотором рокотів,
здирігавсь усім залізним тілом
і кулеметами дивився
на Слобідку.
Такі ж самі залізні звірі у Києві
біля заводів
чатували.
Сторожко і похмуро з-попід лоба поглядали
на них робітники,
як на роботу до заводу йшли.
Хмари в небі, хмари
над Києвом
пливли.
У чистім полі
в кінних лавах
Галинина стояла сотня.
І силою дірок світили лави ті на тих місцях, де
вибули бійці.
Галя перед лавами з коня перекликала сотню :

ПЕТРО ДАЦЮК!

Майнула дірка в лавах, де стояв колись Дацюк.

В БОЮ ЗА РЕВОЛЮЦІЮ ВМЕР ПІД ЦАРИЦИНОМ!

відповідав правофлянковий.

І знову Галя викликала:

ІВАН ОПАРА!

Майнула дірка в лавах

ПІД КИЄВОМ ЗА РЕВОЛЮЦІЮ УМЕР!

відповіда правофлянковий:

похмуро сотня блимнула очима.

Хмари в небі, хмари

над Києвом

пливли.

По бруку зацокотіли кінські ноги,

клинки шаблів блиснули угорі,

метнулися прохожі полохливо.

То польські вершники на тротуари

з бруку налітали,

народ по подвір'яттях гнали,

шлях розчищаючи

для походу сумного.

По вулиці завмерлій і пустій

Кіннотою оточені зі всіх боків тяглись несилені,

пересували ледве ноги

робітники,

селяни

робітниці

і селянки,

старі

і молоді —

Сувора і струнка Галина перекликала далі

сотню в полі:

КИРІЄНКО!

Бадьоро голову підвів із лав, відповідав їй робітник в кашкеті шкіряному:

ЕСТЬ КИРІЄНКО!

Переклика Галина.

ЕСТЬ ПРОКОПЕЦЬ!

з коня відповідав їй козарлюга в матроськім убрані.

Переклика Галина.

ЕСТЬ ОСАДЧИЙ!

відповідав шахтар Осадчий й поправив за плечима кулемет.

І далі викликає Галина:

ОСТАПЧУК ЛЕВКО!

Перебира ногами й нервується у лавах кінь

ЕСТЬ ОСТАПЧУК!

відповів старий Данько
і стримує коня, Левкового коня, що грає під старим.

І землю копитами б'є.

І на обличчях в козаків весела й урочиста посмішка заграла.

Аж на стременах підвелася Галя і
вогники палахкотіли їй в очах, коли
на лави позирнула.

Силою дірок світили лави ті на тих місцях, де
вибули бійці.

Замислилась на мить і рішуче команду подала:

ЗІМКНИСЬ!

І на Данька старого та на Осадчого, що поруч
з ним у лавах він стояв,

змикалась сотня і
оберталась в міцні й великі лави,
що йшли та йшли,
здавалося, без краю і кінця.

Чорні хмари бігли в небі.

Загони польські полохливо відходили з Слобідки,
позв панцерник, що на мості він на чоті стояв,
до Києва.

Через Дніпро понад водою, мов в тумані, червона
йшла кіннота.

Серед кінноти тої
сотня.

Галина на чолі.

А в лавах сотні, поруч Осадчого, старий Данько.

Ще замикав міст польський панцерник на слобо-
жанському кінці.

На мості метушилися жовніри польські
і закладали йому в залізні ребра
динаміт.

Через Дніпро понад водою, мов в тумані, червона
йшла кіннота.

Метнулися швиденько з мосту жовніри польські
і полохливо через міст пустий
прогрозотів той польський панцерник, що на чоті
на слобожанському кінці стояв.

І раптом вогнем і димом ірвонуло
і в хмарах диму зник той міст - красунь.

У воду плюхались, здіймали хвилі тяжкі залізні
ферми,

тяглись за вітром патлі димові.

Обідрані бики моста того, красуня, сумними турами
стирчали в небо.

І ферми, вибухом скалічені, лежали поміж турами
в воді.

Розділ шостий

Київ.

Київ.

Київ.

Вздовж вулиць коливались струнки й глибокі лави
озораних шоломів і штиків.

А тим шляхом, що з Києва до Берестя - Литов-
ського веде,

ристю

повз заводу

Галинина вся сотня мчала.

Робітники, що висипали із заводу,
захоплено кашкети кидали догори.
Мов вітер сотня пронеслась.

ВЖЕ АЖ ЗА КИЄВОМ ЗНОВ З ВОРОГОМ В БОЮ ЗУСТРІ-
ЛАСЬ СОТНЯ!

Мов сонце з хмар, клинки шабель блиснули угорі,
і сотня в лаву розсипалась на скаку,
на ворога летіла.

З гвинтівок палахливо бабахкала
по сотні

польська лава, що в полі залягла.

І в польській лаві тій стрикоче з кулемета шличник.

Мов привиди
на ворога

летіли козаки.

І з коней падали бійці.

Летять старий Данько, Галина і Осадчий поруч.

Стрикоче шличник

і шличник той — Левко.

Летять Данько, Галина і Осадчий.

Стрикоче шличник.

Летить Данько.

І раптом з конем разом упав старий Данько.

Галина і Осадчий далі полетіли.

Виблискують клинки шабель,

На лаву польську сотня налетіла,

ударами шабель ту лаву зняла і

гнала перед себе.

Стрикоче з кулеметів шличник.

Галина і Осадчий на нього налетіли

і вже клинок Галининої шаблі блиснув угорі,

як раптом в шличнику тому

Левка вона впізнала

й поволі шаблю опустила долу.

З коня Осадчий скочив і взяв Левка в полон.

Підскочило ще кілька козаків.

Гнала перед себе сотня польську лаву.

Скочила з коня Галина
й дивилася Левкові в очі.
Дививсь Левко похмурими очима на Галину.
Козаки з - під лоба погляди, немов кинжали, у Левка
встромляли.

Старий Данько випростував легенько й обережно
ногу

з - під коня, що на землі поранений лежав
і ногу ту старому придавив.

Левко.

Галина.

Біль і сльози світились їй в очах.

Перемагаючи ту біль і сльози ті,
рішуче наказала козакам:

В'ЯЖІТЬ ДО ДЕРЕВА

і стала осторонь сувора і сумна.

Старий Данько вже зняв з коня сідло
і обережно голову коню підвів, знімав уздечку.

І кінь той, як тільки саме коні в бою забиті, ди-
вився на старого

вогким, сумним і нерухомим поглядом очей своїх
розумних,

що бачили вже смерть.

Левко під деревом прив'язаний стояв
і трое козаків

підводили уже рушниці.

Дивився кінь підбитий на старого

й старий з сідлом й уздечкою в руках

дивився

на коня

і у старого у Данька сльоза в очах замерехтіла

ще раз поглянув

на коня

рішуче повернув.

пішов.

Підводились і коливались дула тих рушниць, що
цілили

в Левка. Розплющивши широко очі, розгублений і нерухомий стояв Левко:

Суворя з вогкими очима вже руку Галя піднесла і мала опустити, як знак стріляти, як вийшов з-за горбка з сідлом в руках старий Данько.

Здригнувся Левко. В розпуці крикнув:

ТАТУ!

Зиркнув на зойк той на Левків старий

і випустив із рук сідло.

Пішов швиденько

до Левка і став

поміж Левком і дулами рушниць, що цілили в Левка.

Уважно довгим поглядом поглянув

на Галину: вогкі вогники світилися їй в очах, на козаків

і на Левка.

Помітив на Левкові ніж той старовинний, що він йому його подарував.

І вперся поглядом тим довгим і суворим Левкові в очі.

І раптом рішуче і рвучко розпахнув обидві руки й до козаків звернувся, немов наказа їм давав:

РОЗВ'ЯЖІТЬ

Перезиринулись козаки,

Галині в вогкі очі подивились

і розв'язали вміть Левка.

Стояв Левко і нерухомими очима дивився на старого.

Старий спокійно, чітко, обидвома руками по-козацьки,

дістив із-за плечей свою рушницю

і приложивсь.

На мушку сина брав.

Спокійно і поволі пливла високо в небі хмарка,
здригнулась
раптом і знов спокійно попливла.
Лежав Левко забитий.
Старий Данько рушницю собі на плечі вішав і як
повісив,

підійшов і нахилився над Левком,
відсьобував той старовинний ніж, що він його
подарував Левкові.

Підвівся й до Галини повернувся
і вп'явся поглядом їй в очі.

Захоплення палахкотіло в тих очах.

Обидвома руками старий Данько той старовинний
ніж Галині простягав
і урочисто, немов віки його вустами говорили,
сказав:

ТОБІ ДАРУЮ...

Обидвома руками Галина ніж той од Данька прий-
мала

і голову з повагою перед старим схилила.

Спокійно і поволі пливла високо в небі хмарка.

Тунель останній,
і ми ввірвалися
в безумний рев
заводів

Т А Й Ф У Н

п. КОЛОМІЄЦЬ

Ще жовтий парус селищ має,
зелене передмістя путь перетинає,—
а вже бетонні мури рве,
і в струни
п'яно

ударяє
закутий рев машини,
— і балками здригає мов гроза —
Під небеса зросла
гаряча хмарь із попелу і диму,